

**ҚОЖААХМЕТЯСАУИАТЫНДАҒЫХАЛЫҚАРАЛЫҚҚАЗАҚ-
ТҮРІКУНИВЕРСИТЕТІ**

Гуманитарлық ғылымдар факультеті

ӘОЖ-373.33

Қолжазба құқығында

Бейсенбай Жанерке Пржанқызы

3

**СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН ӘДЕБИЕТТІ ҚОҚУ ПӘНІ АРҚЫЛЫ АДАМ ГЕ
РШЛІК КЕТ ӘРБИЕЛЕУ**

«7М01303-Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі

М003-Пәнсіз мамандандырылған педагогтерді даярлау білім беру бағдарламасы бойынша педагогика ғылымдарының магистрі дәрежесін алу үшін дайындалған магистрлік диссертация»

Ғылыми жетекшісі: _____ п.ғ.к., доцент Қожагелдиева С.С.

Магистрлік диссертация қорғауға жіберілді: «__» _____ 20__ ж.

Кафедра меңгерушісі: _____ PhD, аға оқытушы Ауезов Б.Н.

Түркістан 2021 ж

МАЗМҰНЫ

АННОТАЦИЯ	3
НОРМАТИВТІК СІЛТЕМЕЛЕР	4
АНЫҚТАМАЛАР	5
КІРІСПЕ	6
1. БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН АДАМГЕРШІЛІККЕ ТӘРБИЕЛЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ	12
1.1 Бастауыш сынып оқушыларын әдебиеттік оқу пәні арқылы адамгершілікке тәрбиелеудің теориялық негіздері.....	12
1.2 Әдебиеттік оқу пәнінің бастауыш сынып оқушыларын адамгершілікке тәрбиелеудегі мәні.....	23
1.3. Бастауыш сынып оқушыларын ана тілі арқылы адамгершілікке тәрбиелеудің қазіргі күйі және мүмкіндіктері.....	41
2. 3 СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН ӘДЕБИЕТТІК ОҚУ АРҚЫЛЫ АДАМГЕРШІЛІККЕ ТӘРБИЕЛЕУДІҢ ӘДІСТЕРІ	51
2.1 Бастауыш сынып оқушыларының бойына қазақ халық ертегісін адамгершілік құндылықтарды дарыту мүмкіндіктері	51
2.2. Әдебиеттік оқусабақтарында қазақ халық ертегілерін оқыту арқылы оқушыларды адамгершілікке тәрбиелеу жолдары.....	61
2.3. Бастауыш сынып оқушыларын ана тілі арқылы адамгершілікке тәрбиелеу жөніндегі тәжірибелік-эксперименттік жұмыстар және олардың нәтижелері.....	79
ҚОРЫТЫНДЫ	87
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ	96
ҚОСЫМШАЛАР	

Аннотация

В данной исследовательской работе предмет литературного чтения ставит своей целью воспитание казахстанского патриотизма, приобщение учащихся к искусству слова. В процессе нравственного воспитания необходимо обеспечить усвоение учащимися позиций уважения, честности, смирения и доброты, скромности и других важных человеческих качеств, которые формировались с давних времен.

Духовно-нравственное воспитание также предусматривает формирование правильного отношения к труду.

Annotation

In this research work, the subject of literary reading aims to educate Kazakhstani patriotism, introduce students to the art of speech. In the process of moral education, it is necessary to ensure that students learn the positions of respect, honesty, humility and kindness, modesty and other important human qualities that have been formed since ancient times.

Spiritual and moral education also provides for the formation of a correct attitude to work.

Özet

Bu araştırma çalışmasında, edebi okuma konusu, kazak vatanseverlik eğitimini, öğrencilerin kelime sanatına katılımını amaçlamaktadır. Ahlaki eğitim sürecinde, öğrencilerin saygı, dürüstlük, alçakgönüllülük ve nezaket, alçakgönüllülük ve eski zamanlardan beri oluşan diğer önemli insan nitelikleri pozisyonlarının asimilasyonunu sağlamak gerekir.

Ruhsal ve ahlaki eğitim aynı zamanda emeğe doğru tutum oluşumunu da içerir.

Нормативтік сілтемелер

Бұл дипломдық жұмыста келесі нормативтік сілтемелер көрсетілген:

Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту Тұжырымдамасының (2003 ж. 27.12.) мақсаты

Қазақстан Республикасы үкіметінің ресми материалдары (заңдар, қаулы-қарарлар); Білім және ғылым министрлігінің білім, тәрбиеге қатысты тұжырымдамалары (“Гуманитарлық білім беру тұжырымдамасы” (1991), “Орта арнаулы білім тұжырымдамасы” (1996) «Орта білім беруді дамыту тұжырымдамасы» (1997), бағдарлама

Анықтамалар

Адамгершілік – адам бойындағы гуманистік құндылық, әдеп ұғымы. “Кісілік”, “ізгілік”, “имандылық” тәрізді ұғымдармен мәнделес. Халықтық дүниетанымда мінез-құлықтың әр түрлі жағымды жақтары осы ұғымнан таратылады.

Адамгершілікке тәрбиелеу – бала тұлғасын тұтас қалыптастыруға және дамытуға бағытталған процесс.

“Әдебиеттік оқу” пәні деп негізгі мақсаты – балалар әдебиетінің озық үлгідегі шығармаларын жүйелі оқыту, оқушыларды оқырмандық мәдениетке баулу, көркемдік-эстетикалық талғамын ояту, рухани дүниесін кеңейту, ізгілікті-елжанды, шығармашыл оқушы тұлғасын қалыптастыру болып табылатын пәнді айтады.

Адамгершілік білімдер - оқушы тек қана адамгершілік іс- әрекетті орындағанда, олармен қандай да бір әрекет жасағанда ғана игереді.

Адамгершілік әрекет (іскерлік) – оқушылардың адамгершілік іс- әрекетін талдау бірлігі.

“Тәрбиелеу” - ұлттың рухани және әлеуметтік – тарихи мұрасын игерудің күрделі процесі және педагогикалық іс- әрекеттің түрі, адам табиғатын жетілдірудің ұлы өнері, педагогика ғылымының саласы.

Іскерлік пен дағдылар әр түрлі әрекеттерді орындау сипаттамалары болып табылады. Іскерлік қандай да бір әрекетті орындаудың бірінші сатысы, ал дағды осы әрекетті жақсы, табысты, қатесіз орындайды .

КІРІСПЕ

Зерттеудің өзектілігі. Елімізде білім беру жүйесін әлемдік стандартқа сай жүргізу саясаты мектептердегі білім беру мен тәрбие мазмұнына қойылатын талаптарға сәйкес толық ойластырылған жұмыстың неғұрлым тиімді нысандары мен әдістерін зерделеуді талап етеді. Осындай жаңа тәсілдердің идеясы «Білім туралы» Қазақстан Республикасының Заңында тұжырымдалған [1].

Отандық педагогикада адамзат жинақтаған тәжірибені келесі ұрпаққа беру мақсатын көздей отырып, негізгі бағдар жеке тұлғаның азаматтық белсенділігін арттыруға, рухани-адамгершілік күш-қуатын қалыптастыруға бағытталғаны аса қажет.

Тәрбие - халқымыздың сан мыңдаған ғасырлардан бері жинақтап, іріктеген озық тәжірибесі мен ізгі қасиеттерін жас ұрпақтың бойына сіңіре отырып, өмірген деген көзқарасына сай мінез - құлық қалыптастыру мақсатында жүзеге асырылатын іс-әрекет болып табылады. Мектеп қабырғасы барлық білім алушы жас жеткіншектердің адамгершілік, ізгілік сезімдерін дарытып одан әрі дамытушы. Бала тәрбиесі қай заманда болса да қоғам үшін үздіксіз ізденісті талап ететін маңызды мәселе екені даусыз. Әсіресе жеткіншектерді адамгершілікке тәрбиелеу мәселесі мемлекет пен қоғамды бей - жай қалдырмайды. Ал қазіргі кезде еліміздегі жаңарту үдерісі барлық салада, әсіресе білім берусаласында жүруі дамудың әлемдік деңгейгесай болуын талап етеді. Жас жеткіншектерді адамгершілікке тәрбиелеу белгілі бір кезеңде ғана атқаратын процесс емес. Адамгершілік түсінікті беру мен дамыту процесінің өзіндік саясаты мен формалары бар. Білім беру ұйымдарында адамгершілікке тәрбиелеу ақын-жыраулардың тағылымдарын, қазақ халық ауыз әдебиеті үлгілерін оқытуарқылы жүзеге асырылады. Сондай-ақ, қазақ зиялыларының мұраларын оқытудың маңызы зор.

Қазіргі педагогикалық ойлауға орай оқыту және тәрбие беру үдерісінде елеулі өзгерістер орын алууда. Мұндай өзгерістер мектепте оқыту мен тәрбие үдерісін ұйымдастыруға жаңаша талаптар қоюда. Бүгінгі таңда әрбір білім мекемесінің, әрбір педагогикалық ұжымның өзіндік келбеті, өз оқушысы болуы, өзіндік тәрбиелік жүйесін құру қажеттілігі мұғалімнің іс - әрекетін жаңаша ұйымдастыруды қажет етеді. Білім берудің жалпы гуманистік сипаты, адамға деген жалпы азаматтық құндылық қатынас, тұлғаның еркін дамуына жағдай туғызу, бастауыш сатыдан бастап балаға деген субъектілік қатынасоған педагогикалық қолдау көрсету мәселелері басымдық танытуда.

Тұңғыш Президент Н.Назарбаевтың жыл сайынғы Қазақстан халқына арнаған жолдауларында нақты айшықталған [2]. Дәл осы аталған нормативтік құжаттар мен заңдар қазіргі кезде адамгершілікке тәрбиелеудің басты мақсаттарын нақтылап берді.

Адамгершілік тәрбиесі оқу мұғалім мен тәрбиешінің әрбірістерінен, жүріс-тұрысынан, адамдармен қарым-қатынас жасауларынан беріліп отырады. Тіпті әрбір сыныптың жасерекшеліктері мен ұл мен қыздың жекелей тәрбиені терең

меңгерулері келешек ұрпақтың елге, жерге, ата-анаға, үлкендер мен кішілерге деген сүйіспеншілігін дамыту болып табылады.

Қазақ халқының ғасырлар бойы әкеден балаға беріліп келген өзіндік ұлттық дәстүрлері, өзіндік білім беру мектебі бар. Осы ұлттық дәстүрлер мен білімді шайқалтпай өз дәстүрлерін бұзбай, сақтау отбасынан басталады. Сол себепті: «Отан-отбасынан басталады» деп айтылады. Және ұлттық мектепте белгілі бір жүйе бойынша оқытылады және сабақтан тыс жұмыстарды жалғастырады, себебі, кішкентай балалар мектеп табалдырығын аттаған кезден бастап, бірін-бірісіыйлау, үлкенді құрметтеу адамгершілік қарым- қатынасты сақтауға, шешім қабылдауға және қазіргі заман талабына сай жаңару ұғымдарын қалыптастырып, алғашқы білім негіздерін, адамгершілік және әдептілік нормаларын бойына сіңіріп өседі.

Солардың ішінде әдебиеттік оқу пәні оқушыларды сөз өнеріне баули отырып, қазақстандық патриотизмге тәрбиелеуді басты мақсат етіп қояды. Біздің ойымызша, қазақта батырлықты, ерлікті, ар-намысты, адалдықты, қайырымдылықты, ізгілікті және т.б. адамгершілік қасиеттерді дәріптеген туындылардың өзі жайдан-жай дүниеге келмеген. Оның қоғамдық ой сана көшіне, адамдар психологиясына нақты, қыруар ықпалы болған. Мәселен геосы тұрғыдан келгенде бастауыш сынып оқушыларының патриотизмін, отаншылдығын, адалдығын, намысқойлығын, жауапкершілігін, мейірімділігін және т.б. қалыптастырудың қайнар бұлақ-бастау көзі бар. Соның бірісөз өнерін, оның поэтикалық пафосын азаматтық әуен қуатын қамтитын оқу пәні (“әдебиеттік оқу” пәні) ретіндегі ана тілі, ойды білдірудің формасы және адамдар арасындағы қарым-қатынастың құралы ретіндегі ана тілі, сондай ақ барлық оқу пәндері бойынша жүргізілетін тәрбие жұмысында басшылыққа алынатын ана тілінде тәрбиелеу принципі болып табылады.

Біз әдебиеттік оқу пәні адамгершіліктің маңызды өлшемдерінің бірі деп санаймыз. Қазақ зиялылары Абай Құнанбаев, Ахмет Байтұрсынов, Шәкәрім Құдайбердиев, Мағжан Жұмабаев, Ыбырай Алтынсарин және т.б. фольклористер мен әдебиетшілер - Мұхтар Әуезов, Әлкей Марғұлан, Мәлік Ғабдуллин, Ә.Қоңыратбаев, Б.Адамбаев, Мұзафар Әлімбаев, Мұхтар Мағауин қазақ тілінің отансүйгіштікке, тектілікке, мейірімділікке, достыққа, ізгілікке және т.б. адамгершілік сапаларға тәрбиелеудегі рөліне ерекше мән берген [4-15].

Ахмет Байтұрсынов Қазақстанда ұлттық білім беру жүйесінің негізін (ауыз әдебиетін, мәдениетін, тарихын, әдет-ғұрпын, салт-дәстүрлерін ұлттық тәрбие мақсатында пайдалану жолдарын көрсетті [16].

Халел Досмухамедов қазақ халқының тұрмыстық, салт-дәстүрлері туралы, оның тәрбиелік мәні туралы зерттей келіп, жас буынды еңбекке, кәсіпшілікке, ерлікке, сыпайылыққа, адамгершілік қасиеттерге баулып тәрбиелеуде маңызы зор екендігін нақтылы деректер келтіріп дәлелдейді [17].

Константин Ушинский өзінің педагогикалық антропологияға алғашқы сөзінде кім тәрбиелейді және баланың даму процесін неанықтайды деген сұраққа жауабының ғасырлық ізденісінің қорытындысын шығара отырып былай деп жазады: “... ”...білім-бұл сөздің шынайы мағынасында ерекше тәрбиелік іс-

әрекет-мектеп, тәрбиеші және тәлімгер-адамның жалғыз жәнеосындай күшті тәрбиешілері де болмауы мүмкін, бірақ әлдеқайда күшті тәрбиешілер, маман емес: табиғат, отбасы, қоғам, адамдар, олардың діні мен тілі, бір сөзбен айтқанда, кең мағынада табиғат пен қоғам” [16,18].

Оқушыларды адамгершілікке тәрбиелеу жүйесін құру үшін педагогтар зерттеп әзірлеген теориялық және әдістемелік қағидалардың бірнеше дәрежелі мәні бар.Бастауыш білім беру мекемесі-бұл жалпы білім беретін мектеп оқушыларын оқыту, тәрбиелеу, дамыту және өзін-өзі жүзегеасыру, тәрбиелеу үшін қолайлы жағдай жасайтын алғашқы негізгі білім беру мекемесі. Ол үшін білім беру мекемесіндегі бүкіл педагогикалық процесс оның бастапқы деңгейінің білім беру саласындағы уақыт талаптарына сәйкес келетін сапалы нәтижеге қол жеткізу үшін ұйымдастырылуы, ғылыми негізделуі және әдістемелік қамтамасыз етілуі керек. Жалпы білім берудің негізі болып саналатын бұл ұрпақтың өзіндік ерекшелігі, мағынасы мен мағынасы бар. Сондықтан қоғамдағы білім беру саласындағы өзгерістер бастапқы кезеңде басталады. Осы оң өзгерістерді жүзегеасыру үшін бастауыш сынып мұғалімдері біліммен қарулануы керек. Ата-ана тәрбиесі-бұл қайшылықты және ұзақ процесс. Оның нәтижелерін есепкеалу қиын мәселе. Ол үшін болжамды және қол жеткізілген нәтижеге салыстырмалы талдау жүргізу қажет, қол жеткізілген нәтижеадамның білім деңгейі деп түсініледі. Мектептің басты міндеттерінің бірі – оқушыларды жалпыадамзаттық құндылыққа негіздей отырып тәрбиелеу. Жалпыадамзаттық құндылықтардан философтар, прогресшіл ойшылдар мен педагогтар адамның құқығын, оның бостандығын жәнеосыған ұқсас болып табылатын білім мен тәрбиені бөлген. Барлық елдің даму тарихында жалпыадамзаттық құндылықтардың орналасуы әлеуметтің қозғаушы күшінің нақты нәтижесі болып табылады. Мамандар оқушылардың рухани-адамгершілік тұлғасын қалыптастыру баланың қол жеткізген әлеуметтік-тарихи тәжірибесін игерген кезде, сондай-ақ әлеуметтік-этикалық нормалар мен жалпы адамзаттық ізгіліктерді игерген кезде мүмкін болатындығын дәлелдеді. Бұл критерийлер халықтық дәстүрлерде, адамгершілік уағыздарда және діни мәдениетте нақты белгіленеді және қоғамда қоғамдық ойлау сипаттамаларын, жеке қасиеттер мен моральдық үлгілерді шоғырландыру жағдайында әдептіліктің қабылданған моделі ретінде көрінеді.

Ұлы ақын Абай да жоғары адамгершілікті қасиеттер адамның сана–сезімінен, мінез–құлық мәдениетінен, әдептізгіістерінен, сөйлеу қабілетінен байқалатынын «... мінездеақылды, асыл күш, батылдық болсын, ол азғырылмайды!»[3].

Ұлттық этиканың негізінеайналған осы қағидаттар қазақ халқының "мінез-құлық дәстүрлерінде" жан-жақты көрініс тапты және көптеген ұрпақтардың моральдық-этикалық мәдениетінің негізінеайналды.

Э.С. Вульфсон бір кездері "Қазақ баласын үлкенді сыйлауға кішкентайынан үйретеді"деп айтқан. Мақал–мәтелдер: "Ата–ананды сыйласаң – көп жасарсың, сыйламасаң жан - қинарсың"," ата – асқар тау, ана – бауырындағы бұлақ, бала – жағасындағы құрақАта – бәйтерек, бала -

жапырақ", "Ата көрген оқ жонар, шеше көрген тон пішер", - деген мақал-мәтелдер бұған дәлел.

Үлкендерге деген сыйластық көзқарасты орнату мақсатында халық арасында кең таралған моральдық ережелердің деадамгершілікті қалыптастыруда ықпалы зор болады.

Өмір мектебінен өткен қазақ ақсақалдарының талаптары да қарт адамдар үшін талқыланбайтын моральдық ережелердің бірі болды: олар жастарды ата-бабаларының дәстүрлерін сақтауға үйретті, оларды рухани және адамгершілік тұрғыда бағыттады, ертеңгі күнге деген сенімділікті тәрбиеледі. Оны мына бір әңгімеден көруге болады: «Қазыбектің аталас ағайындары - Бертис би мен Тілеуке би мұның ел ішінде абыройын көре алмай, жастарының үлкендігін малданып, мұны бір күні шақырып алды. Әуелі Бертис би тұрып: «Елден артылған ақылың болса, ынтымағы жұрттан асқан жақының болса мақтан. Жасың кіші болғандықтан ағаның алдына шыға беруші болма» деп ескертеді. Сонда Қазыбек оларға: «Бір бала бар – Атағы жете туады; Бір бала бар – Атадан өте туады; Бір бала бар – Кері кете туады!» - деп жауап береді.

Бастауыш сыныптарда оқу-тәрбие үдерісін ұйымдастыру мен жүйелі түрде жоспарлап, тиянақты жүзеге асырудың нұсқаулары заман талабына сай, жан-жақты қамтылуы тиіс.

Қазақстан ғалымдарынан адамгершілік тәрбиесі мәселелерін шешуге этнопсихологтар – Ж.Аймауытов, М.Мұқанов [19-20], Қ.Жарықбаев [21], К.Жүкеш, Н.Елікбаев т.б., этнопедагогтар – Ж.Аймауытов, А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев, Х.Досмұхамедов, М.Дулатов, Т.Тәжібаев, М.Ғабдуллин, А.К.Қисымова [22], Ж.Б.Сәдірмекова [23], А.Е.Дайрабаева [24], С.Ә.Әбілдина [25], А.Аманжолова [26], Ұ.О.Асанова [27], С.Ұзақбаева [28], А.А.Бейсенбаева [39], И.Меликова [40], С.Нұрмашева [41], А.С.Жұмабаева [28], С.Қалиев [29], Н.Верещагина [30], Р.Төлеубекова [31], Г.А.Аңламасова [32], және т.б. ғалымдардың еңбектері жатады.

Э.И.Шыныбекова мен Э.А.Орынбасарова өз еңбектерінде [33,34] қазақстандық ғалымдардың жұмыстарынан оқушыларды адамгершілікке тәрбиелеу проблемаларының мына бағыттарын ажыратады: оқу процесіндегі адамгершілік тәрбие, оқудан тыс жұмыстағы адамгершілікке тәрбиелеу, оқушылар тұлғасының мына адамгершілік сапаларын қалыптастыру, патриотизм, интернационализм, ұжымшылдық, ізгілік; адамгершілікке тәрбиелеу факторы ретіндегі мұғалім тұлғасы, қоғамдастықтың балалардың адамгершілік тәрбиесіне қатысуы.

Біз өз жұмысымызда бұл еңбектерді де назарда ұстадық.

Белгілі бір дәрежеде біздің зерттеу тақырыбымызға тікелей қатысы бар төмендегі жұмыстарға арнайы тоқталамыз.

П. К. Кочеркова бастауыш сынып оқушыларының ұлттық педагогиканың этикалық нормаларын меңгеруге оң көзқарасын қалыптастыру мәселесін көтерді [35].

Г. М. Сандикова жалпы білім беретін мектепте өнер арқылы бастауыш

сынып оқушыларының рухани негіздерін қалыптастырудың педагогикалық шарттарын анықтады [36].

Ф.Р. Асадуллаева бастауыш сынып оқушыларының этномәдениетін Ана тілі арқылы қалыптастыру мәселесін көтерді. Мәселенің әлеуметтік-педагогикалық және психологиялық аспектілерін талдады, бастауыш сынып оқушыларының этномәдениетін қалыптастырудағы ана тілінің маңызды рөлін негіздеді, Ана тілі арқылы халық мәдениетін оқыту бойынша әдістемелік ұсыныстарды зерттеді [37].

О. А. Каткова аймақтың көркем әдебиетінің рөлін, оның бейнесі мен жас оқушылардың табиғатқа деген жауапты көзқарасын қалыптастырудағы мотивациясын анықтады, табиғатқа деген жауапты көзқарастың қалыптасу динамикасын зерттеуге мүмкіндік беретін диагностикалық әдісті жасады [38].

Осындай диссертациялық ғылыми жұмыстардың, біздің проблемамызға тікелей байланысты монографиялық жұмыстардың зерттеулері педагогикалық әдебиетте жас оқушылардың ана тілі арқылы адамгершілік тәрбиесін қарастыруға және талдауға арналған арнайы еңбектің жоқтығын көрсетеді.

Сонымен бірге, бастауыш сынып оқушыларының адамгершілік тәрбиесін жетілдіруге қоғамның бұйрықтары мен балаларды адамгершілік тәрбиелеу құралы ретінде ана тілінің мүмкіндіктері, оны практикада ғылыми негізделген қолдану арасында нақты қайшылық бар.

Бүгінгі таңда орта мектептерде адамгершілік теориясын оқушыларға қазақ тілі мен қазақ әдебиеті арқылы берумен байланысты кейбір зерттеулер болғанына қарамастан, бастауыш сыныпта оқитын білім алушылардың әдебиеттік оқу арқылы адамгершілікке тәрбиелеу мәселесі әлі шешілген жоқ.

Зерттеу мақсаты-бастауыш сынып оқушыларының әдеби оқу пәні арқылы адамгершілік тәрбиесін ғылыми-педагогикалық теориялық негіздеу және мектеп практикасына енгізу жолдарын анықтау.

Зерттеу нысаны-бастауыш сынып оқушыларына адамгершілік тәрбиелеу жүйесі.

Зерттеу пәні-бастауыш сынып оқушыларына әдеби оқу пәні арқылы адамгершілік тәрбие беру процесі.

Зерттеудің ғылыми болжамы. Егер бастауыш сынып оқушыларының әдеби оқу пәні арқылы жүзеге асырылатын моральдық іс-әрекетінің мәні мен құрылымы (моделі) анықталса және оның жолдары дұрыс құрылған бастауыш мектепте әдеби оқу пәні арқылы оқушылардың адамгершілік тәрбиесі процесінің моделіне негізделген болса, онда оқушыларды адамгершілікке тәрбиелеудің тиімділігі едәуір артады.

- бастауыш сынып оқушыларының әдебиеттік оқу арқылы орындалатын адамгершілік іс-әрекетінің мәні мен құрылымы анықталды;
- бастауыш мектепте оқушыларды әдебиеттік оқу пәні арқылы адамгершілікке тәрбиелеу процесінің моделі жасалынды;
- бастауыш сынып оқушыларын әдебиеттік оқу пәні арқылы адамгершілікке тәрбиелеудің жолдары еәдіс-тәсілдері, формалары, құралдары және т.б. анықталды.

Практикалық мәнділігі.

Зерттеу нәтижелері бастауыш мектептердің оқу-тәрбие процесіне енгізілді: орындалған жұмыстағы теориялық қорытындылар және ғылыми-әдістемелік ұсыныстар бастауыш сынып оқушыларына әдебиеттік оқу пәні арқылы адамгершілік тәрбие беру процесінің тиімді өтуін қамтамасыз етеді және ол бастауыш сынып мұғалімдерін даярлайтын немесе қайта даярлайтын оқу орындарына немесе біліктілікті арттыру институттарында қолданыс табады.

Зерттеу міндеттері:

1. әдебиеттік оқу арқылы жүзеге асырылатын бастауыш сынып оқушыларының моральдық іс-әрекетінің мәні мен құрылымын анықтаңыз.
2. әдеби оқу арқылы оқушылардың адамгершілік тәрбиесінің ұтымды және оңтайлы жолдарын анықтаңыз.
3. қазақ халық ертегілері арқылы бастауыш сынып оқушыларының адамгершілік қасиеттерін қалыптастыру мүмкіндіктерін негіздеу.

Зерттеу әдістері: зерттеу мәселесі бойынша педагогикалық, психологиялық, әдебиеттану, әдістемелік әдебиеттерді талдау; бастауыш мектепте оқушыларды адамгершілік тәрбиелеу процесінде ана тілін қолдану бойынша озық тәжірибені жинақтау, педагогикалық бақылау, сауалнама, сұрау (сұхбат), әңгімелесу өткізу, мектеп құжаттамасын талдау, педагогикалық эксперимент жүргізу, алынған нәтижелерді статистикалық өңдеу.

Зерттеу көздері: философтар мен мәдениеттанушылардың, психологтар мен педагогтардың, әлеуметтанушылардың еңбектері; Қазақстан Республикасы Үкіметінің ресми материалдары (заңдар, қаулы-қарарлар); Білім және ғылым министрлігінің Білім, тәрбиеге қатысты тұжырымдамалары ("гуманитарлық білім беру тұжырымдамасы" (1991), "ортаарнайы білім беру тұжырымдамасы" (1996), "орта білім беруді дамыту тұжырымдамасы" (1997), бағдарламалар ("білім беру ұйымдарындағы тәрбие" кешенді бағдарламасы (2000)) [39] оқушылардың адамгершілік тәрбиесімен байланысты мектептің нормативтік құжаттары (оқу бағдарламалары, оқулықтар, оқу құралдары және т.б.), мектеп мұғалімдерінің озық тәжірибесі, бастауыш мектептердегі өз тәжірибем.

Зерттеу базасы. Тәжірибелік-эксперименттік жұмысқа Түркістан қаласындағы Ататүрік атындағы №17 гимназияның 3-сыныбының 56 оқушысы қатысты.

1 БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН АДАМГЕРШІЛККЕ ТӘРБИЕЛЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

1.1 3 сынып оқушыларын әдеби оқу пәніарқылы адамгершілік тәрбиесінің теориялық негіздері

Әр халықтың басқа халықтарға ұқсамайтын өзіндік дәстүрлері бар. Олар халықтың өмірін көркейтіп, ұлт мәдениетін жақсартады. Дәстүрлерді халық мұқият сақтайды және сақтайды, әр кезеңде қоғамның талаптарына сәйкес өңдейді және толықтырады. Олар арқылы өткен ұрпақтың тәжірибесі тәрбие процесінде жаңа ұрпаққа беріледі.

Ғылыми-зерттеу жұмыстарында «дәстүр» ұғымына бірқатар анықтамалар берілген. Олардың барлығы бір-бірінен кетпейді, керісінше бір-бірін толықтырады және нақтылайды. Барлығы «дәстүр» -бұл өткен мәдениеттің элементі, ол өзінің өміршендігімен, тұрақтылығымен сипатталады және қоғамның бір тобынан екінші тобына ауысады, өйткені дәстүр адамзаттың әлеуметтік-тарихи өмірінің тәжірибесін ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп, жинақтайды, дәстүр бірнеше ұрпақтың мәдениеті мен мәдениетінің бірлігін шоғырландырады.

Дәстүр қоғамдық өмірді зерттеудің барлық саласында қолданылатындықтан, оған жіктеулер де бар. Сонымен, Е. В. Белоусова дәстүрлерді жүйелейді: жалпы әлеуметтік–саяси, діни, экономикалық, Ұлттық-ұлттық, отбасылық, ұжымдық, Мемлекеттік – патриоттық, еңбек, батырлық, Ж.Бешимов – жергілікті отбасылық, ұлттық және жалпы адамзаттық, ал Д. Дроздов – революциялық, еңбек, отбасылық және қоғамның рухани өмірі саласындағы (ғылыми, адамгершілік, көркемдік, діни). Н. Сәрсенбаев дәстүрді үш топқа бөледі: біріншісіне халықтың санасында толық бекітілген, ата – бабаларынан мұраға қалған әдет – ғұрып пен тұрмыс нысандарын жатқызады, екіншісіне-көпшілікке белгілі әдет-ғұрып пен әдет-ғұрып-ырымның белгілі бір бөлігін қарайды, үшінші топтың дәстүрлерін кең идеялық, шығармашылық бағыттағы қоғамдық сананың әртүрлі нысандарында (ғылымда, әдебиетте, өнерде, саясатта және т.б.) із қалдырған дана адамдардың аттарымен салыстырады. Бірқатар авторлар (Ф. Султанова, А. Власкин, в. Новиков, А.) Адамгершілік, мораль, адамгершілік – этика шеңберінде көрініс табатын дәстүрлерді жеке топтастырады [39].

Мораль адам өмірінің барлық аспектілерін қамтиды және осыған байланысты қоғамдық өмірдің әртүрлі салаларындағы адамның мінез-құлқын реттейді. Әлеуметтік құбылыстағы моральдың ерекшелігінің құндылық бағдарларын, ұмтылыстарын, күнделікті мінез-құлқын реттеу қабілеті болып табылады.

Адамның адамгершілігін түсіну кезінде мораль ұғымы осы тұжырымдамаға балама ретінде жиі қолданылатындығын ескеру қажет. Мораль-бұл адамның мінез-құлқын реттейтін нормалардың жиынтығы. Бұл адамзат пайда болған сәттен бастап әлеуметтік өмірдің мазмұнын анықтайтын

жалпы адамзаттық рухани құндылықтардың бірі және адам мен қоғам өмір сүрген сайын оның ең маңызды байлығы болып қала береді.

Мораль мораль нормалары мен ережелерін анықтайтын жалпыадамзаттық принциптер негізінде қалыптасады. Адамдарды нормативті бағдарлау тәсілі болаотырып, ол әлеуметтік қатынастардың маңызды бағыттарын көрсетеді және моральдық сана мен моральдық тәжірибені біріктіретін әлеуметтік өмірдің идеалды материалдық саласын қарастырады.

Моральдық сана-бұл адамның санасында мораль принциптерінің көрінісі, яғни адамдар арасындағы қарым-қатынас пен қоғамға деген қатынасты реттейтін мінез-құлық нормалары. Ол қоғамның дамуына және адамның жинақталған мінез-құлық тәжірибесіне байланысты қалыптасады және моральдық ұғымдар мен тұжырымдарда көрініс табады. Оның қалыптасуы адамның моральдық категорияларды игеруімен шектелмейді, ол адамда көрінетін моральдық принциптерге деген көзқарасты қалыптастыруға және осы принциптерді мінез-құлыққа енгізуге тырысады. Осыған байланысты моральдық ұғымдар моральдық сенімге айналады және моральдық моральдық мінез-құлықтың мотиві пайда болады.

Адамгершілік сана мен адамгершілік сенім адамгершілік тәрбие процесінде қалыптасады. Адамгершілік сананың қалыптасуына баланың отбасындағы тәрбиесі, Өзін-өзі тану, дүниетаным, ұжымның көзқарасы әсер етеді. Белгілі бір әрекеттерді моральдық бағалау арқылы қоғамдық пікірдің нәтижесінде моральдық сананың дамуының негізгі бағыты анықталады.

Моральдық-этикалық дәстүрлер-адамгершілік сана мен адамгершілік қарым-қатынас тәжірибесінің мазмұнында көрінетін моральдық ережелер мен нормалар. Моральдық норма адамның мінез-құлқын басқарады және қоғам үшін оны бағалауға және басқаруға мүмкіндік беретін мінез-құлық үлгісі болып табылады.

Моральдық-этикалық дәстүрлердің негізгі міндеті-адамның мінез-құлқын реттеу және бағыттау (жұмыста, қарым-қатынаста). Бұл міндет интеграцияланған түрде және жеке тұлғаны тәрбиелеу процесінде жүзеге асырылуы мүмкін. Моральдық-этикалық дәстүрлер-тұрақты, модерациямен сипатталатын моральдық мәдениетті тасымалдау нысаны. Бұл әсіресе мінез-құлық принциптері мен оның орындалуы сәйкес келетін әдет-ғұрыптарға қатысты.

Моральдық-этикалық дәстүрлер жеке тұлғаның адамгершілігін дамытудың сапалы жиынтығы ретінде ерекше рөл атқарады – бұл мораль көріністерін іс жүзінде жүзеге асырудың негізі мен өлшемі. Моральдық-этикалық дәстүрлер - бұл адамның алған және жинаған адамгершілік әлеуетін іске асырудағы табандылықты сипаттайтын деңгей.

Күн сайын күрделене түсетін жаңа уақыт адамгершілік білім сапасын басқаша құруды талап етеді. Ол үшін оны қалыптастырудың жаңа жолдарын іздеу керек. Моральдық-этикалық дәстүрлер жеке тұлғаны бай мәдени мұраға, өнерге, психологиялық тәжірибеге және халықтың ауқымды әлеуметтік проблемаларына жүйелі бейімдеу арқылы, жеке тұлғаның адамгершілік

бағытын, іс-әрекеттегі дербестігін, мінез-құлқын нығайту арқылы жетілдіріледі. Демек, моральдық-этикалық дәстүрлерде білім беру кездейсоқ процесс болаалмайды. Ол адамгершіліктің бүкіл болмысын тұтастай көрсететін арнайы ұйымдастырылған, бағытталған қызметті қамтуы керек. Моральдық-этикалық дәстүрлер арқылы бүгінгі ұрпақ өз ұлтының дүниетанымы, рухани мәдениеті туралы білімдерін жетілдіреді, оларды күнделікті өмірде қолданады, ұлтқа тән мінез-құлықты игереді.

Моральдық-этикалық дәстүрлердің тәрбиелік күші-мұндай дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар жүйесіне қатысатын адамдар көрсетілген қажеттілікке, өздері байқалмайтын моральдық ережелерге сәйкес табиғи және қарапайым түрде тәрбиеленеді. Бұл сөзге ғасырлар бойы тексерілген, өзгеріп отыратын, сұрыпталатын, дамып келе жатқан, жетілдіріліп, қоғамның талаптарына сәйкес әр тарихи кезеңде ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келе жатқан қазақ халқының моральдық-этикалық дәстүрлерінің мазмұны дәлел болаалады.

Қазақ елінің этикалық - моральдық салт-саналарын шартты «намыс пен ар, қадір-қасиет дәстүрлері», «мінез-құлық дәстүрлері», «сана дәстүрлері» деп жіктеуге болады.

Жіктеудің құндылығы оның адамгершілік тәрбиесіндегі қазақ халқының моральдық-этикалық дәстүрлерінің мүмкіндіктерін дәлелдіашуға ықпал ететіндігінде. Мысалы, «Ар-намыс, абырой дәстүрлері» балаларды өз ұлтына құрметпен қарауға, өзіне деген сенімділіктіарттыруға, өз ұлтына деген сүйіспеншілікке, отбасын, туған өлкесін, басқа ұлттарды құрметтеуге және құрметтеуге тәрбиелейді, «мінез-құлық дәстүрлері» адамдармен мәдени қарым-қатынас дағдыларын, ортақ тіл таба білуді, үлкендерді құрметтеуді, кішілерге қамқорлық жасауды, қоршаған ортаға, еңбек қызметінеадамгершілік қатынасты қалыптастырады, «подсознание дәстүрлері» өз ұлтының рухани мәдениетінің жетістіктеріне қуануға көмектеседі (Ана тілі, ауызша әдебиет, музыка, өнер, дәстүрлер және т.б.), бір ұлттың екіншісінен айырмашылықтарын ажырата білу, ұлтаралық қатынастарды дұрыс түсіну.

«Ар-намыс, абырой дәстүрлері» - «ар-ождан», «ұят», «ар-намыс», «ар-намыс» ұғымдарына негізделген. Бұл адамзаттың ең жоғары көрсеткіштерінің бірі. Мұны қазақ халқының «ұят өлімнен де күшті», «ақылды бол, арыңды ұста, әр уақыттаар – ұждан керек», «жігіттің құны - жүз жылқы, ал ары қарай-мың жылқы» деген мақал-мәтелдерінен көруге болады. Қазақ халқы ар-ожданғаерекше құрметпен қарады, оны бала кезінен тәрбиеледі. Ар-ождан жоғалту-бұл ар-намысты, елдің сенімін жоғалту екенін түсінген халық жастарға батасын береді: «адал бол!...сіздің еліңізді құрметтейтін досыңызғаадал болыңыз», «Алла тағала сізді құрметтесін!» не тілек білдірушілер.

Тарихи дереккөздер адамдардың ар-намыс, ар-намыс, ар-ождан ұғымдарына өте байыпты қарағанын және қажет болған жағдайда тіптіол үшін жанын бергенін растайды. Мәселен, өткен ғасырларда М. Қозыбайтегінің деректері бойынша «қазақ жерінде 300-ге жуық ұлт-азаттық көтеріліс орын алды». Бұл көтерілістерде туған жерін, өз елінің тәуелсіздігін қорғау үшін ата-бабаларының салт-дәстүрімен дәріптелген ер адамдардың қолына қару алынды.

Қазақ халқында Төле, қаз дауысты Қазыбек, Әйтеке билер, Қарасай, Абылай, Жәнібек, Олжабай, Естай, Бөгенбай, Наурызбай, Қабанбай, Райымбек, Исатай, Махамбет секілді хандар мен батырлар қалдырған өнегелеріар-намыс ұғымымен ұштасады.

Ар – ождан адамзаттың басты атрибуттарының біріекенін түсінген халық: «адал бол», тек адал адам сеніммен және шындықпен келеді, адамның сенімі мен имандылығы жарқын.

Бұл тұрғыдаолар көптеген кеңестер берді,әдеттерге, ізгіліктерге, адамгершілік әрекеттердің үлгісіне, кейбір құрметтіадамдардың жеке басының әрекеттеріне шақырды. Бұған көптеген тарихи фактілер дәлел.

«Әдептілік-адамгершіліктің, әдептіліктің белгісі, сонымен бірге надандықтың белгісі», «Ынсап, ұят, терең ақыл – асыл қазына біл», «өзінің масқарасын білетін адам біртұтас арбитраж береді», «масқара болған адам иман» - бөтен мінезден аулақ болуға шақырды, оған келетін масқараны білу қажеттілігі туралы ескертті.

Мұндай ұғымдар діннің өзекті қағидаттарында да бар (сөйлемеу, ренжітпеу, қайырымдылық жасау, ұрламау, өтірік айтпау, ата – ананы құрметтеу, жетім жесірге көмек беру, күш көрсетпеу және т.б.). Қазақ ойшылдарының шығармаларында (әл – Фараби, Жүсіп Баласағұн, ҚожаАхмет Ясауи және т.б.), жыршы – жырау (Дулат Бабатайұлы және т. б.), ұлы ағартушылардың шығармаларында (Шоқан, Ыбырай, Абай) кездеседі. Олар халықтың жағдайына, жақсылық пен жамандықтың өлшемдеріне, мінез–құлық ережелеріне, адамдардың игііс-әрекеттеріне, адамның асыл қасиеттеріне, ақыл-ойына, мінез-құлық мәдениетіне, тың сезімдер мен өмірге деген көзқарасына, қадір-қасиеті мен адам кейпіне және басқа да моральдық-этикалық қасиеттерге баса назар аударды. Мысалы, егер Әл-Фараби, «ақыл-ой күшінің көмегімен адам ғылым мен өнерді игеріп, жақсылықты мінез-құлық пен іс-әрекеттегі жаманнан ажыратады. Осы арқылы ол неістеу керектігін, неістемеу керектігін талқылайды, сонымен бірге пайдалы және зиянды, жағымды және жағымсыз арасындағы айырмашылықты біледі» [41], ҚожаАхмет Яссауи: «ғалымдардың сөздерін тыңдап, өзінді біл», «өтірік айтпа», «сөз бен іс жасарда ұстамды бол»деп жастарды оқуға, білімге шақырады [42]. Дулат Бабатайұлы болса:

Құпияларды білмей қорықпаңыз

Атасы оның тбасы деді

Белгісіздік сөзі

Оның аузы ақылды болды

Нашардан ең жақсысы

Сөзді жерге тастамаңыз

Атасы жаман өтті деді

- деп адамзат бойыншағы құнды қасиеттері, адамгершілік тәрбиесіндеадамдар ісінде және қарым-қатынаста ғана емес, шын мәнінде, өлеңдер арқылы да жеткізуге болатынын көрсетеді.

Ұлы Абай жоғары адамгершілік қасиеттер адам санасында, мінез-құлық мәдениетінде, игііс-әрекетте, сөйлеуде көрініс табатынын даатап өтті «...- мен

білмеймін, - деді ол... бұзылмасын!.. мінездеақылды, асыл күш, батылдық болсын, ол азғырылмайды! Бұл күш бір ақыл, ар-ождан үшін болсын!» - деп балалар мен жастарды немқұрайлылықтан аулақ болуға, басқа адамдардың сөздерін орынсыз ұстанбауға шақырады, адамды мінез, адамның жетістігі мінезге байланысты деген түсінікке бағыттайды [43].

Ұлттық этиканың негізіне алынған осы қағидаттар қазақ халқының мінез – құлық дәстүрлерінде жан-жақты көрініс тапты, көптеген ұрпақтардың моральдық-этикалық мәдениетінің негізін қалады.

Э.С. Вульфсон кезінде «қазақтарды үлкендерді кішіден құрметтеуге үйретеді» деп бекер айтпаған. Мақал – мәтелдер: «ата – анадан құрметте», «ата - асқар тау, ана – бауырдың бұлағы, бала – құрақ жағалауда», «ата-бәйтерек, бала-жапырақ», «ата көрген көрген оқ жонар, шеше көрген тон пішер» осының айқын дәлелі болып табылады.

Үлкендерге құрметпен қарауды орнату үшін халық арасында кең таралған моральдық ережелер адамгершіліктің қалыптасуына үлкен әсер етеді. Мысалы: «үлкендердің алдын кеспе», «үлкендерге жол бер», «үлкендердің көңілін қалдырма», «үлкендерге сәлем бер», «үлкендердің ақыл-ойын есінде сақта» және т. б.

Өмір мектебінен өткен қазақ ақсақалдарының талабы үлкендер үшін талқылауға келмейтін өнегелі ережелердің бірі болды: жастарды ата-баба дәстүрлерін сақтауға үйретті, рухани адамгершілік бағдарлады, болашаққа сенім ұялатты. Мұны мына әңгімелердің бірінен көруге болады: «Қазыбектің ағалары Бертіс би мен Тілеуке би елде қадір-қасиетін көре алмады, бірақ бір күні оны шақырды. Алдымен Бертіс би: «егер сізде ақыл болса, егер сізде ынтымақ болса, адамдардан жоғары адамдар бар екеніне мақтаныңыз. Атаның алдында өзімшіл болмаңыз, өйткені сіз одан жассыз». Сонда Қазыбек оларға: «бір бала бар – атадан ерте туылады, бір бала бар- атадан өте туылады, бір бала бар- кері кете туылады!» - деп жауап береді.

Мұның айтқанын анаекеуі кек тұтып, сондай-ақ адамдарға алдын ала белгі беріп, Қазыбекті сабатпақ болады. Қазыбектің інісі Бөдене батыр анаекі қылышқа да ұмтылады. Қазыбек інісін тоқтатып:- Шырағым, бір қолың күресші, ал екінші қол арашашы болсын деді. Ашу дұшпан, сенің досың ақылың сондықтан ақылыңды көбейтуге күш сал. Ешқашан жауға шабар қолыңды жақыныңа көрсетпе! – депті. Содан кейін жиналғандар алдында шығып:

Өссін десең өркенің
 Болмауың керек сен кекшіл!
 Еліңе тиер кесапат
 Өссін елім десең
 Болмауың керек сен өршіл
 Өшіріп аласың өскіңді
 Пақырдың басына іс түссе
 Қылушы болма еш қастық
 Басыңа қайғысы көшеді.

Жарлының жанашыры жоқ болса
 Асыңа күтіп жәрдемші бол
 Қыстау-қиын күндерде
 Келер өзі қасыңа

Сағы бүгін сынды деп
 Басынба еш жақынды.

- деп өсиет айтыпты [44]. Бұдан Қазыбектің жастарды биік адамгершіліктің иесі болуға, елінің болашағын ойлауға бағдарлағанын «кең болсаң кем болмайсың» деген халық түсінгенін баланың санасына жеткізуге талпынғанын байқау қиын емес.

Ересектер тарапынан балалардың болашағына қамқорлық аз болған жоқ. Олар балаларға өз ілімдерін, өмірден үйренгендерін үйретуден аянбады. Мысалы, Фараби базарға барған күндердің бірінде, жарқын беті бар, өңі келіті, жарқын жүзді бір жас жігіт тісімен шеге суырып, әртүрлі өнер көрсетіп отырады. Оны қоршап, әдемі көргендер әр түрлі сөздер айтып, тиындар лақтырды. Содан кейін Әбу Насыр оған жақындап: «сіз күн сайын қаншаақша табасыз?»- дейді. Жігіт: «екі дирхамға жетеді», - деп жауап береді. Мұны естіген Әбу Насыр: «онда сен бұл өнерді таста. Маған ілес, мен саған оқу үйретемін, күніне төрт дирхам беремін,-деп оны ертіп келеді. Бұл әңгіменіестіген саудагер мен делдалдар: «О, мына диуана сау ма? Жетімдіесіркей қалыпты ғой, өзіоқытып, өзіоған төрт дирхемдіоқытып, төлегені несі?»- деп күледі. Алайда Әбу Насырдың еңбегі зая кетпейді, содан кейін сол бала ұлы ғалым болады [45].

Мұндай аңыздар халық тәжірибесінде жиі кездеседі. Бұл ұлы адамдардың көптеген адами тұлғалық қасиеттерін, адамгершілік кеңдігін, халықтың болашағы білімді жастарға байланысты екенін көрсетеді.

Адамгершілік, мінез-құлық мәдениеті ұғымдарынан алғашқы түсінік беру үшін балалар мен жастарды, оның ішіндеананы тәрбиелеугеерекшеорын бөлінеді. Бұл туралы көптеген поэмалар жазылып, Зере, Ұлжан, Ұлпан сияқты данааналардың бейнелері жасалды. Халық: «анадан алып туылады», «ананың сүті – бал, баланың тілі – бал», «ер адамның анасы - елдің анасы» деп бекер айтпайды. Адамның дамуы мен жетілуі, оның тұлға ретінде қалыптасуы, ең алдымен, ананың тәрбиесіне, оның рухани әлеміндегі махаббат пен энергияның үйлесіміне байланысты.

В. А. Сухомлинскийдің айтуынша «ана-баланың әсерлі өмірінің шамшырағы... Адамгершілік тәрбиесіана мектебінің сезімін тәрбиелеуден басталады» [46].

Баланы адамгершілік мінез-құлық мәдениетіне тәрбиелеудеадамдар әкесінің жеке басының үлгісіне көп көңіл бөлді. Әкесін «асқар таумен» теңеумен қатар құрметтеп, отбасының иесі, басшысы, қорғаушысы, қамқоршысы, ақылшысы, тәлімгері деп санаған. Отбасымен байланысты барлық шаруашылық тікелей басқарумен, рұқсатымен, әкесінің нұсқауы бойынша шешілді. Аналардың балаларын оқытуда не болса да, «әкеңнен сұра», «әкеңмен кеңес», «сенің әкең біледі», әкесінің нұсқауы бойынша әкесінің қазақ

отбасындағы өзіндік орнын көрсетеді. Әкесі мен баласы арасындағы қарым-қатынас Әуезов Мұхтардың жазған «Абай жолы» еңбегінде ерекше сипатталады. «Абай жолы» еңбегінде: «отбасын, анасын аңсап келген 13 жасар бала Абайға анасының: «Балам, тұра ғой ана жақта тұрған әкенің барып қолын ал», - деген сөздерінен баланың әкесіне деген өте үлкен құрмет аңғарылады. [47].

Тәртіпсіз адамгершілік мінез-құлық мәдениетін қалыптастыру мүмкін емес. Өйткені, тәртіп ең алдымен адам қызметінің сәттілігін қамтамасыз етеді. Егер ол мұқият, ұқыпты, жұмысқа және қызметтік міндеттеріне қойылатын талаптарды қатаң орындаса, онда бұл жұмыста жоғары нәтижелерге қол жеткізуге және оның сапасын арттыруға алдын-ала жағдай жасайды. Бұл, әрине, қоғам үшін пайдалы.

Сонымен бірге пәннің тәрбиелік әлеуеті өте жоғары. Ол адамға өзін-өзі ұстауға, ұстамдылыққа, тыныштыққа үйретеді. Мақсаттарға қол жеткізуге, олардың іс-әрекеттері мен сезімдеріне жетуге көмектеседі, мінез-құлық мәдениетін арттыруға және кемшіліктерді жоюға көмектеседі. Бұл саналы тәртіп пен мінез-құлық мәдениетін тәрбиелеуді адамның адамгершілігін қалыптастырудың маңызды міндетіне айналдырады.

Балалардың саналы мінез-құлықтың мәні-отбасындағы мінез-құлық ережелері мен белгіленген тәртіпті білу, олардың қажеттілігін түсіну және санада бекітілген және бекітілген әдеттерді орындау. Егер мінез-құлық ережелері балалардың мінез-құлықта бекітіліп, оның тұрақтылығын анықтаса, олар тәрбие деп аталатын жеке қасиеттерге айналады. Нәтижесінде отбасылық тәрбие кез-келген жағдайда балалардың білімін қалыптастыруға бағытталуы керек.

Жеке тұлғаның саналы тәртібі мен тәрбиелілігі мінез-құлық мәдениетін тұжырымдамасында байқалатын әртүрлі деңгейлерде дами алады. Алайда, мінез-құлық мәдениеті ұғымы балалардың мінез-құлықты сипаттаумен шектелмейді. Ол адамзаттың барлық аспектілерін қарастырады. Мысалы, сөйлеу мәдениеті, еңбек мәдениеті, адамдармен қарым-қатынас мәдениеті және т. б.

Қазақ халқы мұның бәрін баланың саналы мінез-құлықты мен мінез-құлық мәдениетін қалыптастыруда ескерді. Көшпелі өмір салтының (әкесі мен анасы, жұбайы, ұлы мен қызы, ағасы мен апасы, анасы мен апасы, анасы мен апасы, келіні мен келіні, қалыңдық пен күйеу баласы, құдасы мен құдасы, балдыз бен жезде, келіні мен келіні және т.б.) қарым - қатынас мәдениетіндегі адамгершілік-этикалық ережелерді түсіндірді, жауапты және мүлтіксіз орындау дағдыларын үйретті.

Қазақ қонақжайлық дәстүрлерінің қарым-қатынас мәдениетіне әсері, баланың тілектестік қарым-қатынасы мен мінез-құлықты қалыптастыру мен дамыту тиімді пайдаланылды. Б. Залесскийдің «Қазақтар-қонақжай халық.., ...ең құрметті қонақ үшін барлығы төрден тұрады.., әңгімелескенді жақсы көреді... шешен келеді, және олар мұны өздері өсірген немесе жақсы шыққан екендігінің дәлелі деп санайды. Мәртебелі әңгімеге араласқан кезде, ол

шешендік пен әдемі салыстырудан асып түседі...[48]. Қазақтарға тән қонақжайлылық бүгінгі күні де өзектілігін жоғалтқан жоқ. Кездесудесындай сыйлы қонақтары қазақтар тағы өз балаларының жанында болып, ниет білдіреотырып, «білу, олар білмейді», «естуге жаңалықтар», «үйренуге – үйренуге». Бұл әдіс халықтың мысалдарының біріекенін атап өту артық болмайды.

Балалар мен жастардың саналы мінез – құлқы мен адамгершілік мінез-құлқын, азаматтық борышты ұғынуды қалыптастыру-олардың біреуіне әртүрлі жағдайларда, мысалы, адам қайтыс болған үйді көшіру, аза тұту сияқты қайғылар кезінде көмек көрсету ерекшеорын алады. Жеті, қырық, жыл, мүмкін болса, кездейсоқ апат (жану, өрт, су тасқыны және т. б.) кезінде туыстық сезіммен мүмкін болатын көмек көрсету. Қауымдастық бірлікті,ынтымақтастықты көрсетеді. «Көптеген еңбегі көлге тең», «Көп жабылса жоқ, табылады», «көп көрген жер көңілді, көп еңбегі жемісті», «Көп ісінде береке бар», «көп қолдайды, жауды жеңеалмайды», «Көпшіліктің қолы ұзын» - деген қазақ елі қауымдық бірлестікті, яғни, туыстық, отбасылық рулық тынышытықты, бейбітшілікті, бірлікті сақтау үшін қолданған.

Қауымдастықтың тәрбиелік мәнін А.Байтұрсынов халықтың бір шағын әңгімесіаясында түсіндірді: әке өз балаларына тату-тәтті өмір сүретіндерін көп айтқан. - Мен білмеймін, - дедіол. Бір күніол сабаның бір байламын балаларының қолында ұстап, сындырындар дейді. Балалар бірінен соң біріалады жәнеоп-оңай сындырады, ал бір бума сабанды бергенде сындыраалмайды. Сонда әкесі былай деп айтады: «егер сендер бір бірлеріңмен жауыздасып, бөлінсеңдер сабан сияқты сынасындар, ал сендер бір бума сабан секілді бірге, ұйымшыл болсандарешқандай жау сендрді жеңе алмайды» [49]. Бұл әңгіменің құндылығы сол, онда қауымдасудың этикалық ережесі сипат алған.

Халықтың «мінез – құлықтық дәстүрлерінде» адамгершіліктің негізін құрайтын – мейірімділік, қайырымдылық, әдептілік, саналылық, ғибраттылық, имандылық, инабаттылық, ибалылық, парасаттылық сияқты қасиеттер көрініс тапқан. Бұл қасиеттердің қалыптастыруда халық қазақы тыйымдар мен ырымдарды кең көлемде пайдаланған. Атап айтсақ:

Адамның іс – әрекетіне қатысты тыйымдар:

- үлкен кісінің жолын кесіп өтпе;
- бейуақытта жылама;
- адамға қарай түкірме;
- біреугеерін шығарма;
- кісіге қарап себепсіз күлме;
- жауға қолды сілікпе;
- адамға қарап қолды шошайтпа;
- тырнақты тістеме;
- үйге қарай жүгірме және т.б..

Тағамдарға қатысты ырымдар мен тыйымдар

- асқа тәбетің болмаса даауыз ти;

- асты оң қолыңмен ал;
- көршілер тамақ әкелсе, ыдысын бос қайтарма;
- жерге төгілген ақты (айран, сүт) баспа;
- дастарханғаалдымен нанды қой,ас ішкен ыдысыңды төңкеріп қойма және т.б.

Киімге қатысты ырымдар мен тыйымдар

- киімді желегей жамылма;
- киімнің жағасын баспа;
- бас киімді төргеіл;
- аяқ киімді төңкеріп тастама және т.б.

Үй тұрмысына қатысты ырымдар мен тиымдар

- есіктің босағасынан кірме, жағыңды сүйенбе;
- есіктің табалдырығын баспа;
- отты шашпа, отты аттама, отты баспа;
- кісі келгенде үйді сыпырма;
- сыпырғының басын жоғары қаратып қойма және т.б.

Адамның отырысына қатысты тыйымдар

- жағыңа сүйеніп, тіреніп отырма (ол ауыру адамның белгісі);
- жер таянып отырма (қайғының белгісі);
- белінді таянба (ер адамның белінің таянуы – күшінің кеткенінің белгісі, әйел адамның бүйірін таянуы – біреуді жоқтап отырғанның белгісі);
- тамақты жамбастап ішпе (жатып ішу – ауру адамның ісі);
- ер адамдар малдас құрып отырады, әйел адамдар оң аяғын ішке қарай бұрып, сол аяғын тізесінен бүгіп отырады) [50].

Адамгершілік қарым-қатынас мәдениетінің құрамдас бөліктерінің бірі-әдептілік. Ол тәрбие процесінде мінез-құлық мәдениетінің маңызды саласы ретінде қалыптасады. Әдептілік түрлерінде терең мағыналы моральдық бөлшектер бар. Мысалы, қазақ халқының сәлемдесуі тұлғаның адамгершілік қасиеттерін көрсетеді. Халықта сәлемдесудің бірнеше түрі бар. Оларды қолдану сөйлеушінің жасына, жынысына, қоғамдағы орнына байланысты. Қазақтардың сөйлесу этикасында үлкендерге «Сіз», құрдастарына – «Сен», кішілерге – «сен» дейді.

Қазақ халқындаалыс жолдан ат терлетіп келген қонаққа сол ауылдың үлкендері мен тұрғындары арнайылап іздеп барып сәлемдеседі. Бұл қалыптасқан ұлы мәдени дәстүр. Ата-бабалардың дәстүрлеріне келіндердің құрметтіата-аналарына, қайын ежелеріне, қайын ежелеріне табыну, сондай-ақ табақты қайтарған кезде үлкендердің сәлемдесуі жатады. Адамдар арасындағы қарым-қатынаста «Кеш жарық», «Қайырлы күн», «Қайырлы кеш» сияқты сәлемдесулер бар; қоштасу кезінде: «Жолдарыңыз оңғарылсын»,

«Амандықта кездесейік», кішіпейіл сөйлесудің «Кешірім өтінем», «Рақымшылдық танытыңыз», «Рұқсат берсеңіз», «Айыпқа бұйырмаңыз», «Ғафу өтінем», «сияқты көптеген түрлері бар..

Сәлемдесу кезінде «Ел-жұртың, мал -жаның, бала-шағаң аман ба?» деп сұрау, сапарлаған келе жатқан жолаушыға «Аман – есен жеттің бе?» - деп амандасу қазақ елінің бұрыннан бергі сыпайылығының, адамгершілікті қарым–

қатынас мәдениетінің, әдептілігінен көрініс береді. Аталған адамгершілік сапалар кездесетін көріністердің әдептілігін, көргенділігін, мысалы, Алпамыс жырындағы Гүлбаршынның қайнағасына «иілгенше, бүгілгенше, сәлем беруде қолы қусырып тиесін бүгуі», Батырдың қарияларға «қадамның қырқына жетпей, сәлем беруде атынан түсуі» өнеге ретінде айтады.

Адамдармен байланыс жасау кезінде ол құқық бұзушыдан кешірім сұрауға, өзін ренжіткен адамды кешіруге, уақытылы ризашылық білдіруге және жақсылық жасаған адамға «рахмет» айтуға, басқалардың алдында беделді болуға үйретті. Бұл қасиеттер саналы мораль, ішкі мәдениет, мінез-құлық этикасының көрсеткіші ретінде түсіндірілді.

Халық өзара қарым-қатынаста сөз тіркесін әдемі түрде жеткізуді адамгершілік мәдениеттілік ретінде қабылдаған, сонымен қатар, оның ерсі, тұрпайы жағымды естілуін қадағалап отырған. Мәселен, ұрмау сөзін жәбірлемеу, бөспе-суайт – әсірелеу, ұрлық жасамау – емес, ешкімнің ақысын жемеу, жайбасар тіркесін – сөзуарлау, өлді деп айтпай – қаза тапты, қайтты, келмейтін алыс жолға аттанды, қаза болды, көз жұмды, көмді деудің орнына – жерлеу, жамбасы жерге тиді деген сөз тіркестерін қолданған. Бұл сөз тіркестерін пайдалану және оны қазіргі жастарға үйрету де маңызды болып табылады.

Жалпы алғанда, этика әлеуметтік деңгейдегі сыпайылық талаптарын, адамдардың нақты өмір жағдайларына қолданатын мінез-құлық ережелерін көрсетеді. Олар қазақ жерінде рухани мәдениетті қалыптастыруда маңызды орын алады. Сонымен, ежелгі дәуірде, кейінгі ғасырларда этика мен этика философиялық шығармалардың, шежірелер мен жырлардың, халық аңыздарының және рухани мәдениеттің басқа да шығармаларының маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Қазақ жеріндегі этикалық ойдың ерекшелігі жеке адамның руханиятының дәлелі, адалдық, батылдық, ұғынықты ойлау сияқты ішкі адамгершілік қасиеттерді ескеру болып табылады. Жеке тұлғаның осы ішкі қасиеттерін қалыптастыру тәрбиенің тиімді тәсілдерімен жүзеге асырылды, практикалық іс-әрекеттермен, мінез-құлық пен іс-әрекеттің нәтижелерімен байланысты болды. Қазақ халқының бұрынғы шежіресіне адамгершілік тәрбиеге үйретуші ретінде енген патшалар, ұлы ғалымдар, билер мен шешендер, ағартушылар, батырлар мен қолбасшылар тағы сол сияқты елдің бетке ұстар азаматтары ат салысқан. Бұлардың бәрі қоғамдағы рухани-адамгершілік дүниетанымды нығайтуға және қалыптастыруға көп еңбек сіңірді.

Мұның бәрі мінез-құлықтың жеке мінез-құلقىның сыртқы көрінісі ретінде әрқашан оның рухани әлемінің ішкі моральдық мазмұнымен байланыста болатындығын дәлелдейді. Сыртқы мәдениет ешқашан ішкі мәдениеттен бөлінбейді, егер олардың арасында байланыс болмаса, ол кез – келген іс-әрекет аясында көрінбесе де, ерте ме, кеш пе оның басқа адамдармен қарым-қатынасына әсер ететін рухани тұрғыдан тұлғаның толық жетілмегендігін білдіреді. Егер адамның ішкі қасиеттері оның рухани бейнесінің

мазмұнында жетекші рөл атқарса, онда этикалық ережелерге негізделген мінез-құлық эстетикасын елемеуге болмайды.

Халық бұл мәселеге байсалды қарады. Баланың сыртқы және ішкі мәдениетін үйлесімді қалыптастыруда «подсознание дәстүрінің» мүмкіндіктерін тиімді пайдаланды. Олар арқылы ауызша халық шығармашылығының үлгілерінде, салт-дәстүрлерде, өнерде және т.б. ол өз шығармаларында рухани мәдениеттің ерекшеліктерімен, өмірімен, тәрбиенің талаптарымен таныстырды, оларды күнделікті өмірде саналы түрде қолдануға үйретті, басқа ұлт өкілдеріне мақтанышпен айтып, ұлттық мәдениеттің үздік дәстүрлерін ұрпақтан-ұрпаққа сақтап, жеткізе білуге үйретті.

Ол әсіресе ана тілін, халықтың ойлары, армандары, үміттері, мінезі, талаптары, өткен тарихы ана тілінде, сөйлеуде көрініс табады, қазіргі және болашақ оған негізделген деген сеніммен сөз өнерін жоғары бағалады. Ана тілінің көмегімен балаға ойларды, сезімдерді, халықтың өмірін, халықтың рухын түсінуге, ана тілін сүйуге, ана тілінде сөйлеуге, сөздердің логикалық жүйесінде сөйлеуге, ана тілінің құдіретті күшін сезінуге үйретті. Сөзден күшті қару жоқ, «сөз тас жарады, тас жарылмайды, басы жарылып кетеді», «ойна және ойлан», «білімді жібектей сөз, білімсіз сөз – білуші», «таппайтын сөз» - айтылғандар ойдың семантикалық, қысқа және қысқа нұсқасына үлкен мән берді. Бастауыш сынып оқушыларынан сөйлеу мәдениетін игеру, оған жауапкершілікпен қарау, әсерлі және орынды сөйлеу талап етілді. Сөйлеу мәдениеті адамның ойлау қабілетін, білім деңгейін, рухани көзқарасын, адамның моральдық-этикалық деңгейінің бағалауы бойынша бағаланатындығын ескертуден шаршамайды [51].

Балалар мен жасөспірімдердің ар-намысы мен қадір-қасиетіне қатынасын, мінез-құлық мәдениетін, танымдық өзін-өзі тануын қалыптастыру халықтық практикада (бала кезінен ар-намысы мен қадір-қасиетіне, мінез-құлқына қойылатын талаптарды игеру), мінез-құлық дағдыларына негізделген, ар-намысы мен қадір-қасиетіне қатысты құндылықтарды бағалай білуге бейімделу, ұлттық құндылықтарды саналы қабылдауға бағдарлау және т. б. Әдістер мен әдістер, оның ішінде күнделікті әрекетте моральдық қолдау, мысал келтіру, сендіру, ескерту, талаптар, мадақтау әдістерін қолдану арқылы балада адамгершілік-этикалық түсіну, мінез-құлық үшін қажетті дағдыларды қалыптастырды.

1.2 Әдебиеттік оқу пәнінің бастауыш сынып оқушыларын адамгершілікке тәрбиелеудегі мәні

Ю. К. Бабанский былай деп жазады: «Педагогикалық зерттеулерде зерттеу объектісін бөліп көрсету жеткіліксіз, зерттеу объектісінің мазмұнды сипаттамасын беру қажет, бұл зерттеу тақырыбын сипаттау мен зерттеугеанағұрлым тұтас келісімді қамтамасыз етуге мүмкіндік береді»[52].

Сондықтан біз зерттеу объектісінің мазмұндық сипаттамасын («бастауыш сынып оқушыларының адамгершілік тәрбиесі») береміз, ол зерттеу пәнін сипаттауға және зерттеугеанағұрлым тұтас келісімді қамтамасыз етуге мүмкіндік береді («бастауыш сынып оқушыларын әдебиеттік оқу пәніарқылы адамгершілік тәрбиелеу процесі»).

Ана тілін бастауыш сынып оқушыларынаадамгершілік тәрбие беру құралыжәнеоны қолдану тәсілдері ретінде зерттей отырып, біз зерттеу пәніне назар аударамыз - бастауыш сынып оқушыларынаадамгершілік тәрбиесінің заманауи талаптары, адамгершілік тәрбиесінің заманауи психологиялық-педагогикалық тұжырымдамасына сүйенеміз, адамгершілікті тәрбиелеуге мүмкіндік беретін принциптердің заманауи түсіндірілуін ескереміз. Зерттеу объектісіне қатысты қағидаттар, тұжырымдамалар, өзекті талаптар Ана тіліарқылы адамгершілік тәрбиесінің болжамдық жүйесін жасау ұстанымынаайналады.

В. С. Леднев белгілі бір құбылыстың мәнін анықтау үшін оны осы құбылысты қамтитын белгілі бір метасистеманың бөлігі ретінде қарастыру керек екенін айтады [53].

Мұнда біз мынадай үш келісімді басшылыққааламыз: жүйелік-құрылымдық, қызметтік, жеке.

Жүйелік-құрылымдық үйлесімділік зерттеу қызметінің келесі реттілігін анықтайды:

- 1) зерттеу объектісін объект ретінде қарау;
- 2) жүйенің кез-келген элементтерін анықтау;
- 3) осы жиынның байланыстарын анықтау және жіктеу;
- 4) сыртқы байланыстар жиынтығын талдау негізінде жүйенің ортамен өзара әрекеттесу принциптерін анықтау;
- 5) жүйе құраушы байланыстарды айқындау;
- 6) жүйенің құрылымы мен ұйымдастырылуын анықтау;
- 7) тұтас ұйымдастырылған жиынтық ретінде жүйеде байқалатын оның мінез-құлқының негізгі қағидаттарын талдау;
- 8) нәтижеге қол жеткізуді қамтамасыз ететін басқару процестерін зерделеу.

Бұл үйлестіру келесі ұғымдарды қолдану қажеттілігін анықтайды: жүйе, ішкі жүйе, элемент, байланыс, тұтастық, әрекет, даму, құрылым, ұйымдастыру, мінез-құлық, басқару.

Қызмет-бұл қоғамның қатынастар жүйесіне кіретін жүйе. Адамның іс-әрекеті бұл қарым-қатынастан тыс болуы мүмкін емес [54].

Қызметтің барлық түрлеріне келесі элементтер ортақ: тақырып, объект, құрал, процедура, сыртқы жағдайлар және өнім [55].

В. С. Кукушкин «тәрбие» ұғымын келесідей анықтайды: «... тәрбие-ұлттың рухани және әлеуметтік-тарихи мұрасын игерудің күрделі процесі, педагогикалық іс-әрекеттің түрі, адам табиғатын жетілдірудің ұлы өнері және педагогикалық ғылымның саласы» [56]. Біз осы жүйенің келесі элементтерін бөліп көрсетеміз:

1) Ана тіліарқылы адамгершілік тәрбиесіне оқушыларды үйретудің мақсаттары:

- оқушыларда адамгершілік түсініктерін қалыптастыру [57];
- адамгершілігі биік адамды тәрбиелеп шығару [58].

2) мектепте, бастауыш негізде оқитын білім алушылар;

3) адамгершілікке баулу тәрбиесінің мазмұны:

- адамгершілікке тәрбиелеу қызметі (адамгершілік тәрбиелеудегі білім мен білік жүйесі);

4) Ана тіліарқылы жүзеге асырылатын адамгершілік тәрбие процесі;

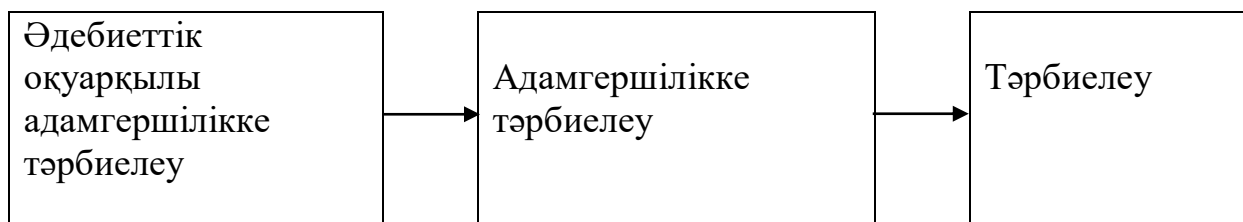
5) Ана тіліарқылы адамгершілік тәрбиесін жалғастыратын бастауыш сынып мұғалімдері немесе оқитудың техникалық құралдары;

6) Ана тіліарқылы адамгершілік тәрбиемен байланысты педагогикалық қызметті ұйымдастыру нысандары.

Біз адамзатты таптық тұрғыдан емес, жалпы адамзаттық тұрғыдан қарастыруымыз керек. 1986 жылы жарық көрген «орыс тілінің сөздігі» кітабының екінші томында моральға келесі қос анықтама берілген [59]:

- адамның белгілі бір қоғамдағы мінез-құлық нормаларын іске асыруы;
- адамның моральдық қасиеттері.

Әдебиеттік оқуарқылы адамгершілікке тәрбиелеудің мәнін адамгершілікке тәрбиелеуден, ал соңғының мәнін тәрбиелеуден іздейміз (1-суреттегі сұлба).

1 сурет - Жалпының (тәрбиелеу), ерекшенің (адамгершілікке тәрбиелеу) және жекеңің (Әдебиеттік оқуарқылы адамгершілікке тәрбиелеудің) өзара байланысы.

Ары қалай былай делінеді: адамгершілік - адамның қоғамдағы мінез-құлық нормаларына қатысы; қоғамдық мінез-құлық нормаларын, мораль талаптарын сақтауы, адамның ішкі рухани өміріне қатысты. Мораль адамдардың бір-біріне қоғамдағы қатынасы жөніндегі мінез-құлықның принциптері мен нормаларының жиынтығы ретінде түсіндіріледі. “Этнос” және

“мораль” сөздерін грек және латын сөздерінен аударғанда “әдет-ғұрып”, “тәртіп”, “салт”, “әдет”, “адамгершілік” дегенді білдіреді. Яғни бұл сөздердің лексикалық мәні бірдей. Бірақ философияда этика деп моральді зерделейтін зерттеуді түсінеді, ал “мораль” және “адамгершілік” терминдері қоғамдық өмірмен мәдениеттің белгілі бір формасын білдіреді.

Сонымен мораль, немесе адамгершілік құқық заң ғылымының, ал тіл – тіл білімінің пәні сияқты мораль немесе адамгершілік этика зерделейтін пән болып табылады. Моральдық салаға құбылыстар жатады: мінез-құлықтың ережелері мен нормалары, бағалары, құндылықтары, мұраттары, қабілеттері және адам мінезінің қасиеттері [60].

Мораль (латын *morēs* – әдет-ғұрып) – қоғамдық сананың бір формасы, қоғамдық өмірдің барлық салаларында адамдардың мінез-құлқын реттеу функциясын атқаратын әлеуметтік институт. Мораль талаптары жеке біреудің жарлығымен тағайындалмайды, ол адамдардың барлығы орындауға тиісті мінез-құлық формасы болып табылады. Құқықтан моральдың айырмашылығы: біріншіден, адамгершілік талаптарын әрбір адамның орындауын барлық адам қадағалайды, мұнда қайсыбір жеке адамның моральдық беделі қандай да болмасын ресми өкілдікке байланысты болмайды. Екіншіден, мораль талаптарын орындау тек рухани әсер ету формаларымен (қоғамдық баға беру, көрсетілген мінез-құлықты мақұлдау немесе айыптау) ғана өлшенеді. Қоғам қалыптастырған адамгершілік түсініктеріне сүйене және тәрбие процесінде оларды игере отырып, жеке адам өз мінез-құлқын айтарлықтай дәрежеде өздігінше реттей және айналасында болып жатқан барлық оқиғаларға моральдық баға бере алады.

Осының арқасында ол моральда тек әлеуметтік бақылаудың нысаны ғана емес, сондай-ақ оның саналы субъектісі, яғни адамгершілігі бар адам ретінде де көрінеді. Сондай-ақ адамға қойылатын талаптардың, міндеттердің түрліше формаларында көрінетін іс-әрекеттерді реттейтін моральдық қатынастарды да (моральдық норманы, борышты, жауапкершілікті, ар-намысты), бұл қатынасты тиісті түсініктер формасында (нормалар, принциптер, қоғамдық және моральдық мұраттар, жақсылық пен жамандық, әділеттілік пен әділетсіздік) ұғымдарды бейнелейтін моральдық сананы да қамтиды [61].

«Адамгершілікке тәрбиелеудің» мақсаты тұлғаның адамгершілігін қалыптастыру болып табылады [62].

Оқушыларды адамгершілікке тәрбиелеу міндеттері: Отанға және оның мұраттарына еңбек іс-әрекетіне және адамдарға қатысты жоғары адамгершілік сезімдерді тәрбиелеу; орнықты адамгершілік сананы, берік сенімді тәрбиелеу, үйреншікті адамгершілік мінез-құлықты тәрбиелеу, тұлғаның адамгершілік дамуының жоғары деңгейі ретіндегі адамгершілік сезімдердің, сананың және мінез-құлықтың бірлігін тәрбиелеу.

Ұлттық мектебіндегі тәрбиенің мақсаты - оқушылардың ұлттық дүниетанымын қалыптастыру. Ал ұлттық дүниетаным ана тілі, ата тарихы, төл мәдениетіміз және ұлттық салт-дәстүрлеріміз арқылы ғана қалыптасады.

Сондықтан ұлттық дүниетанымның сол негіздерін оқып үйренуді басты мәселе етіп қою керек.

Ұлттық ерекшеліктер оның тілінен көрініс береді. Егер осы ұлттық ерекшеліктерді ескере отырып, жеке тұлғаны тәрбиелесе және оқытса, ол ұлттық тәрбие алады. Сонда ғана оның ұлттық мінезі, санасы, намысы, дүниетанымы ұлттық сипатта дамып, біртұтас болып қалыптасады. [63].

Адамгершілікке тәрбиелеудің негізгі міндеттері тұлғаның адамгершілік санасын, сезімдерін және манызды моральдық сапаларының тәртібін қалыптастыратын: қазақстандық және ұлттық патриотизм, елжандылық, ұжымшылдық, ізгілік, еңбекке нарықтық қатынас, саналы тәртіп және т.б.

Қалыптастырылуы адамгершілікке тәрбиелеудің міндеті болып табылатын негізгі моральдық сапалар мазмұнының сипаттамасы: Отанға сүйіспеншілік, оны қорғауға даяр болу, нарықтық қатынас жағдайларында еңбек ету, шовинизмге ымырасыздық, ұлттық мәдениетке берілгендік, ұлттық дәстүрлерді білу, ұлттық намыс, мақтаныш және ар-ұят.

Ұлтаралық қатынастар жүйесінде Қазақстан халықтарының моральдық-саяси бірлігі, ұлттық идеология құндылықтарына, көп ұлтты қазақстандық мәдениетке, ұлттық мәдениетке бірыңғай көзқарас қалыптастыру; ұлтыңа, халқыңа, тіліңе сүйіспеншілікті қалыптастырудың оқушыларды тәрбиелеу процесінде ерекше мәнге ие болатыны.

Нарықтық қатынас жағдайларындағы бәсекелестік адамның өзімішлігін туғызбауы керек. Оның құрамына: еңбек және қоғамдық белсенділік, парыз бен жауапкершілік, жолдастық өзара көмек, ұжым мен тұтас қоғамның мүддесі үшін басқаларға және өзіне талап қою [64].

Адамгершілік тәрбие – бала тұлғасын тұтас қалыптастыруға және дамытуға бағытталған процесс. Ол баланың Отанға, қоғамға, ұжымға, адамдарға, еңбекке, өз міндеттеріне және өзіне өзінің қатынасының қалыптасуын талап етеді. Адамгершілікке тәрбиелеуде кіші жастағы оқушыда отансүйгіштік және елжандылық, жолдастық, ұжымдық сезімдер, шындыққа белсенді қатынас, еңбексүйгіштік және еңбек адамдарына терең құрмет қалыптасады. Адамгершілікке тәрбиелеу моральдық нормаларды игеретін, өзінің шындыққа қатынасында басшылыққа алатын белгілі бір өмірлік ұстанымдарды өзі жасайтын белсенді тұлғаның өзін қамтиды [65].

Адамгершіліктік адам үшін қоғамдық өмірде бағдарлануға мүмкіндік беретін, ауыстыруға болмайтын мінез-құлықтың “компасы” рөлін атқарады. Бағдарлардың, нормалардың, бағалардың, мұраттардың жүйесі арқылы адамгершіліктік адамдардың мінез-құлқын реттейді. Қоғамдағы адамгершілік нормалардың жиынтығы сол қоғамда өмір сүретін адамдардың моральдық кодексі болып табылады.

Адамгершілікке тәрбиеленгендік ең әуелі балалардың өз міндеттеріне, іс-әрекеттің өзіне және оның нәтижелеріне, басқа адамдарға қалай қарайтындығымен анықталады. Қарым-қатынастың сипаты маңызды: қайырымдылық немесе зұлымдық, ынтымақтық немесе бәсекелестік, ұжымдық

шешімді қолдау немесе бұзу, жолдастарының ісіне немқұрайдылық немесе қызығушылық, өзара көмек немесе өзіншілдік және жекелік.

Тәжірибенің көрсетуіне қарағанда мұғалімдер бастауыш мектеп жасын жалпы тыныш жас деп санайды. Мектеп басшылары бұл жастағы адамгершілік даму табысты өтеді, мұғалімнің тәрбиелік жұмысы әрқашанда тиімді деп санайды. Оны I-III сынып оқушыларының іс жүзінде тәртібі үшін төмен баға алмайтындығы, олардың ішінде тәртіп бұзушылар мен екінші жылға қалғандар санының аздығы, мектептен олардың шығарылып жіберілмейтіндігі белгілі. Бұл шындығында солай. Сондықтан кіші жастағы оқушыларды тәрбиелеу мектептердің педагогикалық ұжымдарының талдау жұмысының нысаны болуы өте сирек [66].

Тұлғаның адамгершілік жағынан даму процесін тануға дұрыс келіс тұлғаның психикалық даму процесін, оның негізгі заңдылықтары мен ерекшеліктерін танумен байланысты.

Психологтар баланың даму процесіне қатысы бар бірқатар принциптік теориялық қағидалар ұсынады. Л.С.Выготский дамуды жеке қызметтері тұтас ретіндегі сананың дамуына байланысты тұтастың өзгеруі ретінде қарастырады [67]. Осыған байланысты Л.С.Выготский оқыту мен дамудың арақатысы проблемасына назар аударады.

Ол дамудың “ең жақында даму аймағы” жөнінде қағида ұсынды. Оқыту аяқталған циклдарда ғана құрылмайды, сонымен бірге әлі пісіп жетілмеген психикалық қызметтерде де құрылады. Л.С.Выготский баланың дамуына әсер ететін ықпалдарға қабылдағыштың көбірек өтетін оның дамуындағы сензитивтік кезеңдер деп аталатын кезеңдерді анықтады. Ол ықпалдар басқа кезеңдерде әсер көрсете алмайды немесе даму үшін бейтарап болып қалады. Оқыту мен дамудың арақатынасына мұндай көзқарас шынайы педагогикалық процесті құру үшін өте маңызды: оқыту пісіп жетілген алғышарттарға сүйенгенде ғана табысты болады .

Л.С.Выготскийдің идеялары А.Н.Леонтьев, А.В.Запорожец, Л.В.Занков, Л.И. Божович және т.б. психологтардың жұмыстарында жалғасын тапты [68].

А.Н.Леонтьев баланың дамуындағы сапалы ілгерілеулердің “жетекші іс-әрекетпен” алмасуымен байланыстылығы жөнінде қағида ұсынды. Ол былай деп жазды: “Жетекші іс-әрекет деп біз оның дамуымен байланысты бала психикасында басты өзгерістер жүзеге асатын және оның ішінде баланың дамуының жана, жоғары сатысына көшуіне даярлайтын процестер дамиды іс-әрекетті түсінеміз” [69].

Баланың шындық құбылыстарын білуі, ойластыруы оның іс-әрекетімен байланысты өтеді. Бұрын жетекші рөл атқарған іс-әрекет өзін-өзі ығыстырып, екінші дәрежеге қойылады. Жаңа жетекші іс-әрекет пайда болады. Сонымен бірге дамудың жаңа кезеңі басталады. Осыған байланысты А.Н.Леонтьев бала психикасының дамуын зерделегенде іс-әрекеттің өмірдің берілген, нақты жағдайларындағы дамуын басшылыққа алу керектігін атап көрсетеді. Мұндай келісте бала іс-әрекетіне, оның шындыққа қатынасына ықпал ететін тәрбиенің жетекші рөлі дұрыс ұғынылатын болады.

Дамуды жаңа сапаның пайда болу процесі ретінде ұғыну керектігі жөніндегі Л.С.Выготскийдің, оның дамыта отырып, зерттеушілер кіші мектеп жасы кезеңінде пайда болатын басты, жаңа түзілістерді анықтады: “Бұл біріншіден, бастауыш сынып оқушысының танымдық саласының дамуы ... Екіншіден, баланың саналы қойылған мақсаттарды, адамгершілік талаптары мен сезімдерін басшылыққа ала отырып, оның жанама әрекет етуіне мүмкіндік беретін баланың әсерлілік – мұқтаждық саласының жаңа деңгейін қалыптастыру біріншінен, бұл бала мінез-құлқы мен іс-әрекетінің салыстырмалы орнықты формаларының пайда болуы. Ең ақырында, бастауыш сынып оқушысының қоғамдық бағытталуының дамуы, яғни құрбыларының ұжымына қатынасы балаларды құрбыларының ішінде өз орнын іздеуге және оған олар қойған адамгершілік талаптарды игеруге мәжбүр етеді [70].

Психологтар дамудың тек игеруге ғана тірелмейтіндігін, өзіне тұлғаның тұтас өзгеруіне жеткізетін игергенді одан әрі қайта өңдеуді қамтитындығын атап көрсетеді [71]. Осыған байланысты Б.Г.Ананьев, Т.Д.Дворяжина, Н.А.Кудрявцева былай деп жазады: “... адам дамуының тұтас табиғатында оңашалаған қабілеттіліктер, қызметтер немесе тіпті жекелеген сыртқы тітіркендіргіштерге жекелеген реакциялар да болмайды. Қандай да бір жекелеген реакцияның оңашалаған жалғыз стимулға әсері мінез-құлықтың жүйелік механизмімен анықталады және ішкі жағдайлардың кешеніне, оның ішінде қорытындылаушы өмірлік тәжірибеге, мотивацияға және т.б. байланысты екендігі белгілі. Нәтижесінде кез келген жауап реакция тіпті бірден пайда болғанның өзінде әсер етуден көп кейін-ақ әрқашан тұтастың өзгерісін білдіреді. Тәрбиелеудің жекелеген әсерлері оның адамның психофизиологиялық дамуына оның барынша күшті және терең ықпалына байланысты [72]

Баланың мүмкіндіктерін актуализациялауда сөздің кең мағынасында жетекші рөлді оқу атқарады. Бала сыртқы дүние нәрселерімен кездесе отырып, ол өзінің жеке өмірлік тәжірибиесінен және басқа адамдардың тәжірибиесінен үйренеді. Оқи отырып, бала адамзаттың әртүрлі іс-әрекет түрлерінің мазмұнын ғана емес, сонымен бірге оны орындаудың әр түрлі тәсілдерін игереді. Бала өмірінің белгілі бір кезеңінде оқу оқытуға айналады, яғни оның іс-әрекетін ересектер қоғамдық қалыптасқан әр түрлі нәрселермен, мінез-құлықтың нормаларымен және ережелерімен, мәдениет, ғылым, өнер элементтерімен жасалатын әрекеттің тәсілдерін игеруге бағытталады [73].

Н.Горожанина оқушылардың адамгершілікке тәрбиеленгендігінің мынадай критерилерін ажыратады [74]:

- мораль ережелерін ойластыру тереңдігі;
- адамгершілік іскерліктерінің, дағдыларының, әдеттерінің даму және қалыптасу дәрежесі;
- күрделі адамгершілік жағдайларына моральдық бағдарланудың сипаты;
- принциптілік дәрежесі;
- өзіне, басқа адамдарға адамгершілік талап қою өлшемдері;

- өзімен өзі және ұжымда болғандағы мінез-құлқының сипаты,
- мінез бен мінез-құлықтың гуманистік белгілерінің болуы;
- адамдарға сыйластық және қайырымдылық қатынасының дәрежесі;
- ұяттың, абыройдың даму деңгейі.

Бастауыш сынып оқушысының тәрбиеленгендігінің шынайы деңгейін анықтау үшін бала өзін адамгершілік жағынан байқататын, оның шамасы жететін қиынсыну (ойлау немесе практикалық іс-әрекетте) жағдайы қажет. Адамгершілік сананы анықтауда даму деңгейінің көрсеткіші шындықтың адамгершілік жағын көре білу, ажырата алу және қабылдау, қылықтарының адамгершілік мотивтері мен нәтижелерін ұғыну, өз қылықтарының басқа адамдарға тигізетін ықпалын адамгершілік тұрғыдан болжай алу, адамгершілік нормалар мен құндылықтарды қабылдауы болып табылады.

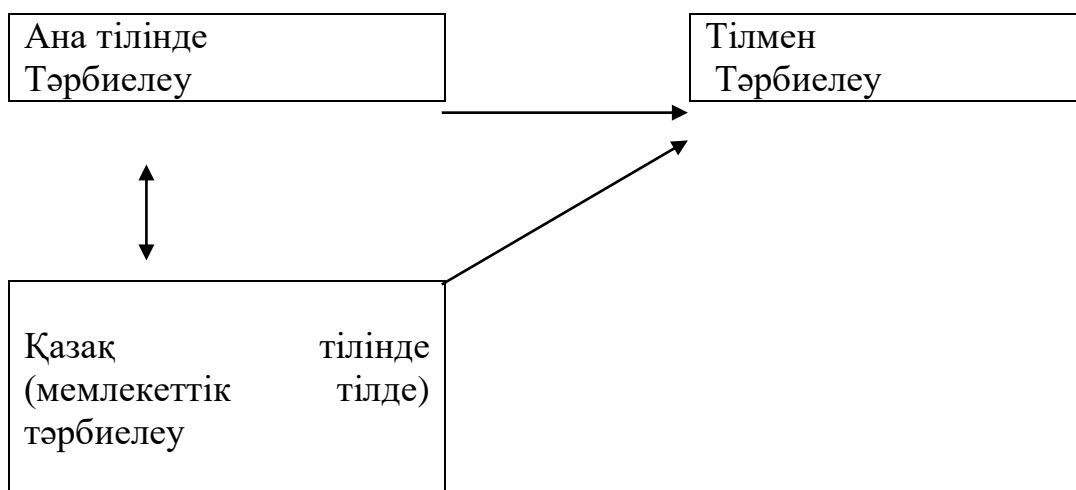
Сана да, мінез-құлық та баланың адамгершілік толқуын туғызады. “Мәнді толқулардың” мазмұны адамгершілік сезімдер дамуының көрсеткіші бола алады.

Бастауыш сынып оқушысының адамгершілік дамуының өзіндік ерекшелігі бар. Бұл жасқа қатысты адамгершілік сенімдер жөнінде, төтенше жағдайларда орнықты мінез-құлықты қамтамасыз ететін адамгершілік - еріктілік сана дамуының жеткілікті деңгейі туралы, адамгершілікті - әлеуметтік мотивтердің жоғары дамуы, абырой мен моральдық парыз сезімдерінің дамуы туралы айту қиын.

Сонымен біз зерттеу нысанымызға (“Бастауыш сынып оқушылары ана тілі арқылы адамгершілікке тәрбиелеуді жетілдіру” –ге) біршама жан-жақты сипаттама бердік. Сонда кіші жастағы балалардың адамгершілік мінез-құлқының, санасы мен сезімнің қалыптасуы мен байқалуында тілдің /сөздің/ психологиялық әсері ашық та, жасырын да байқалып қалып отырды.

Осы тұрғыдан алғанда ана тілі бастауыш сынып оқушыларын адамгершілікке тәрбиелеудің құралы болып табылады.

Ана тілінің бастауыш сынып оқушыларын адамгершілікке тәрбиелеу құралы ретіндегі рөлін анықтау үшін оны одан гөрі ауқымды метажүйеге қатысты қарастыру керек. Ана тіліне қатысты ондай метажүйе тіл болып табылады [2-сурет].

Сурет 2 - Қазақ тілінде тәрбиелеудің (жекенің) ана тілінде тәрбиелеумен (ерекшемен) және тілмен тәрбиелеумен (жалпымен) байланысын білдіретін сұлба жүйе

Осы схемадан қазақ тілі, бір жағынан, ана тіліне қатысты тар екенін атап өтеміз (әрбір этностың өз ана тілі болғандықтан, бұл тек бір этникалық топтың тілі), ал екінші жағынан, ол кең (мемлекеттік тіл болғандықтан, ол Қазақстанның барлық этностық топтарына міндетті түрде белгілі).

Тіл-адам іс-әрекеті процесінде қарым-қатынас функциясын орындайды.

Тіл табиғи және жасанды болуы мүмкін. Табиғи тіл-бұл күнделікті өмірдің тілі, ол ойды білдіру формасы және адамдар арасындағы қарым-қатынас құралы ретінде қызмет етеді.

Жасанды тіл-бұл кейбір тар қажеттіліктер үшін адамдар жасаған тіл (математикалық тіл, физикалық Тіл және т.б.). Тіл-бұл әлеуметтік үлгі. Бұл әлеуметтік заңдылықтың даму процесінде пайда болады және оның қажетті жағы-адамдардың іс-әрекеттері мен әр адамның іс-әрекеттерін үйлестіру құралы. Адамның физикалық табиғаты шартты болғандықтан, ол оның қандай екеніне байланысты, сайып келгенде, шындықты білу процесіне байланысты. Тіл-ұрпақтан ұрпаққа жинақталған білімді беру, сақтау және бекіту құралы. Абстрактілі ойлау тек тілдің арқасында өмір сүре алады.

Тілдің болуы ойлаудың жалпыланған әрекеті үшін қажетті шарт болып табылады.

"Сөздің (сөйлеудің) өзін жалпылау". Тіл салыстырмалы түрде тәуелсіз болуы мүмкін және оның ойлау заңдарынан өзгеше заңдары бар.

Сонымен қатар, тіл өзінің ішкі ұйымында өзіндік жүйе, "құрылым" болып табылады, оның табиғаты мен мәнін түсіну мүмкін емес [72].

Осылайша, бастауыш сынып оқушылары "мораль", "патриотизм" және т.б. сөздерін дайын күйде қабылдайды, бірақ олар бұл сөздердің шынайы тұжырымдамалық мағыналарын олардың санасында тиісті моральдық ұғымдар пайда болған кезде ғана түсіне алады. Студенттер осы моральдық ұғымдарды тиісті сөздермен (тілдерде) жүзеге асырған кезде ғана олар бұл моральдық ұғымдарды нақты түсінеді және толық игереді.

Демек, моральдық сезім адамдар арасындағы шынайы қарым-қатынасты бейнелегенде, моральдық түсінік пен ұғым мен сөз адамдар арасындағы жалпыланған моральдық қатынасты білдіреді.

Егер солай болса, онда моральдық сезімдерден "адалдық", "әділеттілік", "шыншылдық", "мейірімділік", "мейірімділік" және т.б. ұғымдарына сөзсіз өту мүмкін емес. Біз "мейірімділік" "сөзін осы сөздің дыбысының бірлігі және оның басқа адамға" жақсылық жасау " бірлігіндегі мағынасы ретінде қарастырамыз.

Тілді меңгеру ақыл-ой дамуының барлық бағыттарын қалдырады. Тіл жоғары психикалық қызметтердің бүкіл кешенін құрайтын негізге айналады. Тіл жадқа, ойлау мен зейінге тікелей әсер етеді. А.Н.Леонтьевтің, Л. В. Занковтың, А. А. Смирновтың және басқалардың зерттеулері [73] тілді меңгеру кезінде есте сақтау қарқынды дамидынын көрсетті, соның арқасында алдыңғы

тәжірибенің барлық байланыстары жүйеленеді. Тілді меңгергеннен кейін баланың болашақ іс-әрекеттер бағдарламасын құруға, яғни мінез-құлқын реттеуге мүмкіндігі бар.

Нақты әлемнің объектілері мен құбылыстарын зерттей отырып, бала бір уақытта әлеуметтік-тарихи тәжірибені қамтитын кейбір тілдік элементтерді таниды. Кеңейтілген әрекеттер таңбаларды (немесе олардың алмастырғыштарын) пайдалануды талап етеді.

Әлеуметтік танымның бірінші кезеңі-кейбір қасиеттерді бөліп, содан кейін оларды осы затпен алмастыру. Бұл сонымен қатар өз тәжірибеңізді шоғырландыру. бір нәрсенің қасиеттері осы затпен жасалатын әрекеттерден бөлінбейді. П.М.Джейкобсон қарым-қатынас мотивтерін үш топқа бөледі: "іскерлік" қарым-қатынас мотивтері басқа адамға немесе басқа адамдар тобына әсер ету ниетін, қарым-қатынас қажеттілігін тудырады [74].

Қарым-қатынастың бірінші түрінің негізгі мақсаты-қажетті бірлескен қызметті жүзеге асыру мақсатында адамдармен іскерлік қарым-қатынас орнату [75].

Байланыстың екінші түрінің мақсаты-екінші адамға немесе адамдар тобына әсер ету, бұл әсердің мақсаты тұтынушылардың құндылық мотивтерін, адамдардың кейбір сипаттамаларын ауыстыру болып табылады " [76].

Байланыстың үшінші түрінің мақсаты-қарым-қатынас қажеттілігі. Бұл қарым-қатынас барысында өзіне жақын басқа адам белгілі бір қарым-қатынасқа қатысады, сонымен қатар басқа жанға немесе басқаларға жақын болады деп болжанады [77].

Сонымен, П.М.Джейкобсонның пікірінше, қарым-қатынастың себептері іскерлік байланыстар орнату, екінші адамға әсер ету, қарым-қатынас жасау ниеті. Коммуникативті мотивтердің осы топтарын таңдау жетекші, семантикалық мотив принципіне негізделген. Бірінші жағдайда-іскерлік қатынастарды орнатқанда-қарым-қатынас өзінің бастапқы қызметінде, өзара әрекеттесетін адамдардың өндірістік қызметін үйлестіру қызметінде жүреді. Джейкобсонның пікірінше, қарым-қатынас мақсаттарының біріне айналатын мотивтер адресатты қажетті әрекеттер мен әрекеттерге бейімдеу, оның пікірін, көзқарасын өзгерту және т.б. мақсатында басқа адамға әсер етеді. Қарым-қатынастың барлық түрлерінің түпкі мақсаты-сұхбаттасушының мінез-құлқын (әрекетін) өзгерту. Бұл бірлескен іс-әрекет процесінде тікелей өзгеріс немесе пікірдің, өмірлік идеалдардың өзгеруіне байланысты уақыттың өзгеруі болуы мүмкін.

Мотивтердің үшінші тобы жасаған қарым-қатынаста түпкі мақсат, ол коммуниканттардың санасынан тыс болса да, өзінің немесе сұхбаттасушының мінез-құлқын өзгерту болып табылады. Жалпы әдіснамалық ұстаным тұрғысынан қарым-қатынас мотивтерін екі топқа бөлуге болады: 1) бір топ қарым-қатынастан тыс мотивтерді құрайды, кең мағынада қатынастар өндірістік қызметке бағынады және оның әрекет ету мәртебесіне ие; 2) мотивтердің екінші тобы қарым-қатынас мақсаттарының біріне өткен

мотивтермен қалыптасады, қарым-қатынас өз ниетінен туындайды және ол қарым-қатынас қызметіне айналады [78].

Байланыс құралдары-кемінде екі адамның қарым-қатынас процесіне кіретін сигналдар немесе шартты белгілер немесе адресаттың ниетіне сәйкес қабылданатын және контекстік түрде түсінілетін белгілер.

Этникалық шығу тегі, қоныстанудың географиялық аумағы, адамдар қоғамдастығының және оның мүшелерінің Ана тілі арқылы басқару әдістері, жалпы идеологиялық, моральдық, адамгершілік және сенсорлық қасиеттер қалыптасады-бір сөзбен айтқанда, ұлттық тіл [79].

Осыдан біз зерттеу жұмысымыз туралы келесі қорытынды жасаймыз: әдебиеттік оқу арқылы жас оқушылардың адамгершілік идеяларын, адамгершілік мінез-құлқы мен сезімдерін қалыптастыруға болады.

Бастауыш сынып оқушысы үшін ана тілінде оқыту және тәрбиелеу оның өсуінің қажетті және тікелей факторы болып табылады. Ана тілі арқылы мұғалім де, оқушы да, оқушы да өз ойларын өзара түсінеді, білдіре алады (білдіре және жаза алады).

Студенттер тек ана тілінде сөйлесіп қана қоймай, сонымен бірге осы тілдің көмегімен моральдық тұрғыдан жетілдіріледі. жас оқушының ана тіліне деген моральдық сезімін дамыту, оның тоналдылығы мектептегі ерекше жұмыс ретінде қарастырылуы керек.

Ана тілінің тағы бір ерекшелігі оның үнемдеу іс-әрекетімен байланысты. Этностың ғасырлар бойы жинаған барлық рухани, мәдени және материалдық байлығы мыңдаған тарихи сөздер арқылы, яғни ана тілі арқылы, әкеден балаға, ұрпақтан ұрпаққа сақталып келеді. Сондықтан бұл жас ұрпақ үшін баға жетпес қазына, ол үшін өзінді, өз елінді, өз жерінді білу, өткенді зерделеу, бүгінді бағалау және болашақты болжау қажет.

Бұдан біз бастауыш мектеп жасындағы балалардың адамгершілік тәрбиесіне қатысты "ана тілінің" мынадай ерекшеліктерін атап көрсетеміз: ұлттың адамгершілік нормалары мен қағидалары, халықтың жадында Ана тілі арқылы сақталатын адамгершілік тәжірибе әкеден балаға, ұрпақтан ұрпаққа беріледі. Ана тілі арқылы бала өзін, елді, жерді адамгершілік және адамгершілік тұрғыдан тану, өткенді адамгершілік және адамгершілік тұрғыдан зерттеу, қазіргі адамгершілік-патриоттық тәрбиені бағалау, болашақты адамгершілік құндылықтармен болжау үшін қажет ең құнды қазынаны көреді.

Ш. Айтматовтың айтуынша: "... білімді адам үшін ұлттық мақтаныштың алғашқы ұшқыны да тіл арқылы жүректе болады. Сізді қоршаған адамдарға, сіз өскен ортаның табиғатына, халықтың мәдениеті мен дәстүрлеріне деген көзқарас ана тілін білуден басталады" [80].

К. Паустовскийдің айтуынша: әр адамның ана тіліне деген көзқарасына сүйене отырып, оның мәдени деңгейін ғана емес, азаматтық қасиеттерін де бағалауға болады. Отанға деген сүйіспеншілік ана тіліне деген шынайы Махаббатсыз өмір сүре алмайды. Оның ана тілі өз халқының өткенімен, бүгінімен және болашағымен тығыз байланысты.

Өйткені тіл арқылы халықтың түпсіз даналығы, оның өмірлік адамгершілік, моральдық-этикалық қағидаттары, эстетикалық талғамы, тәрбиесі сақталып, ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келеді. Ғасырдан ғасырға аманат халықтың ана тілі болғандықтан, мұнда сол жылдардағы көркем және рухани тағамдардың ұлттық экспозициялары ұсынылған. "Мен бұл туралы білгеніңізді қаламаймын", - деді ол.

Ана тілінің қоры бір ұрпақтан соң бір ұрпақ терең жүрек қозғалысының жемісін, тарихи оқиғалардың, сенімнің, көзқарастың жемістерін, бастан кешкен қайғының және бастан өткізген қуаныштың іздерін, басқашаайтқанда өзінің рухани өмірінің бүкіл ізін халық халықтық сөзде қорғай отырып сақтайды. Тіл халықтың өмір сүрген, өмір сүріп отырған және болашақта өмір сүретін ұрпақтарын бір ғана ұлы, тарихи жанды тұтастыққа біріктіретін ең жанды, ең берекелі және берік байланыс болып табылады.

Ана тілін игереотырып әрбір жаңа ұрпақ сонымен біргеешбір қиындықсыз өзінің алдындағы мыңдаған ұрпақтың ойлары мен сезімдерін жеңіл және қиындықсыз игереді. Адам санасының, ойлауының дамуы сөздің дамуымен, тілдің игерілуімен тығыз байланысты. Ой сөзбен білдіріледі және жеткізіледі. Сөз белгілі бір ұғымды білдіргенде, білгілі бір ақпарат алмасқанда және өз бетімен ойлағанда ғана қарым-қатынас жасаудың тиімді құралынаайналады. Балаларды ана тілгеоқытудың үш мақсаты бар: біріншіден, балалардың біз сөз қазынасы деп атаған туа біткен рухани қабілетін дамыту; екіншіден, балаларды ана - тілінің байлығын саналы игеруге жетелеу; үшіншіден, балаларғаосы тілдің логикасын, яғни оның грамматикалық заңдарын логикалық жүйесінде игерту [81].

Халық тілі бір ғанаадамның және бір адам өмірінің сөз қазынасы шығармашылық қабілетінің туындысы емес, ол сансыз өмірлердің, сансыз ұрпақтардың туындысы.

“Ана тіліндеадамдар мыңдаған жылдар бойы және миллиондаған адамдар арқылы өз ойлары мен сезімдерін насихаттады. Елдің табиғаты мен халқының тарихы адамның қасында бейнеленген сөздермен айтылды. Адам өмірден бөлек, бірақ ол жасаған сөз ұлттық тілдің өлмес және шексіз байлығы болып қала береді, сондықтан тілдің әр сөзі, оның әр формасы, әр пікірі сөздің табиғаты мен ел халқының тарихында көрініс тапқан адамның ойлары мен сезімдерінің нәтижесі болып табылады. Аға буыннан сөзді мұраетеотырып, біз өз ойларымыз бен сезімдерімізді жеткізудің құралы ғанаемес. Ол жер бетінде барлық адамдардың өмірінен қалған жалғыз тірі мұра. Адамдардың рухани өмірінің барлық нәтижесін қамтитын осы рухани байлықтардың мұрагерлері – біз” [82].

Балаларды халық тіліне жетелей отырып, біз оларды халық ойының, халық сезімінің, өмірінің әлеміне, халықттық рух саласынаенгіземіз. Халықттық тілдіоқытудың екінші мақсатынаосы көзқарас тұрғысынан қарау керек.

Сөз бен ойдың ана тілінде тығыз байланысқаны сондай біз сөз арқылы ойлайтын сияқтымыз [83].

Мектепте білім беру мен тәрбиелеуді ізгілендірудің маңызды шарттарының бірі оқушылардың ана тіліне қатынасын анықтау болып табылады. Әрбір тілдің артында халықтың мәдениеті, дүниені ерекше көре білуі (дүниенің тілдік бейнесі) тұр; тілде халықтың ішкі рухы білінеді, халықтың тағдыры, этностың әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрі көрініс табады. Әрбір тіл – бұл нақты халықтың ұлттық тілі, нақты ұлттың (мысалы, қазақ тілі – бұл қазақ халқының ұлттық тілі, ана тілі) ана тілі. Ол арқылы адам өмірінің тәжірибесі беріледі, жас ұрпақ тәрбиеленеді. Қандай екендігіне қарамастан өзінің ана тілі әрбір халыққа, әрбір ұлтқа қымбат және жақын.

Ана тілі мінезді қалыптастырады, адамды ұлтымен байланыстырады. Ана тілі баланың барлық қабілеттерін ашады. Қандай да бір халықтың ана тілін жатсыну оның иесінің ұлттық мақтанышын кемсітеді, оны ұлттық тамырдан айырады, барлық ұлттық құндылыққа немқұрайдылықты қалыптастырады, бұл өз кезегімен басқа да ұлттық белгілер мен сапалардың, ең әуелі ұлттың өзін-өзі білдіру сезімдерінің жоғалуына жеткізеді.

Ұлттық ар-намыссыз адам басқа ұлттардың ар-намысын және мәдениетін бағалай алмайды [84].

Осы тұста әдебиет, яғни адамтану мен моральдың тығыз байланыстылығы көрінеді. Қоғамдағы моральдық атмосфераны қалыптастыруда әдебиеттің маңызы қандай зор болса, әдебиеттің құнын көтеруде моральдың даорны ерекше. Сондықтан да болар көне дәуір әдебиеті үшін де адамның адамгершілігін асқақтата жырлаудан асыл парыз болған жоқ. Көнеден көш тартқан ауыз әдебиетінен бастап бүгінге дейінгі әдебиеттің қызметін таразылап қарасақ, ең әуелі адамның ой-арманын, ізгі мұраттарын, жақсылық үшін зұлымдықпен күресін, адамгершілік сезімдерін көрсетуге деген ұмтылысты пайымдаймыз. Мәселен, табиғаттың қара күшімен алысқан қаһармандарды суреттейтін ертегілер, туған жерін сырт жаудан қорғау үшін шайқасқан Алпамыс, Қобыланды, Ер Тарғын сынды батырлардың ерліктерін жырлайтын эпостық жырлар, адам жанына рух пен ізгілік нәрін сепкен Бұхар жырау, Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би, Махамбеттей бабалардың жалынды жырлары мен шешендік сөздері, нақыл өсиеттері жоғарыда айтылған тұжырымның дәлелсіз еместігін айғақтаса керек [85].

Ана тілі өмірді адамгершілік – эмоциялық танудың, адамның ойлауына, елесіне, сезіміне белсенді әсер етудің ерекше құралы болып табылады. Шығарманың күрделі дүниесін қабылдауға үйрету оқырмандық қабылдаудың негізінде жатқан танымдық процестердің дамуына ықпал ететін ерекше тәсілдермен жүзеге асуы тиіс. Оқушылар көркем шығарманың адамгершілік дүниесін әлдеқайда нәтижелі қабылдайды. Бұл адамгершілікті дамытуға ықпал етеді. Мұндай қабілеттерге, демек іскерліктерге сезімдер дүниесін қабылдау және кейіпкерлерге толқу қабілеттері жатады.

Халықтардың тілі, мәдениеті, тарихы, рухани саласы пікір-таласқа түсіп жатқан қазіргі кезде бұл пікірлер әлдеқайда көкейкестілене түсті. Мұндай жағдайда педагогтар мен психологтарды мына мәселе қызықтырады: мақсаты ұлттың өз санасын қалыптастыру, балада жалпы адамзаттық құндылықтар

жүйесін дамыту, өзінің ұлтының, этносының әлемдік тарихи процестегі рөлін ұғыну болып табылатын оқу-тәрбие процесін қалай құру керек. Нақ қазіргі, күрделі экономикалық және әлеуметтік жағдайларда рухани және адамгершілік принциптердің құлдырау кезеңінде халықтық педагогика, Қазақстан халықтарының дәстүрлі тәрбиелеу мәдениеті және дәстүрлі мәдениеті өскелең ұрпақ үшін біздің балаларымызды ғана емес, Қазақстанның болашағын көптеген қауіп-қатерден құтқара алатын дінгек болуы тиіс.

Ана тілі адамның ойлау қабілетінің дамуы, оның ой-өрісінің кеңеюі үшін қолайлы және табиғи негіз болып табылады. Мұны әсіресе ата-аналардың, бастауыш мектеп мұғалімдерінің естерінде сақтауы маңызды. Мысалы халық ертегісімен жан-тәнімен еліктесе, бала ақылы эстетикалық талаптардың қарапайымдылығына және адамгершілікке үйретудің тазалығына әдеттенеді, шынайы халық тілі неекендігін біледі, табиғатты дұрыс сипаттаудың дәл және көркем айтылуымен танысады [86].

Сонымен біз бастауыш сынып оқушыларын адамгершілікке тәрбиелеудегі ана тілінің рөлін жүйелік-құрылымдық, іс-әрекеттік және тұлғалық келістер арқылы талдай келе мыналарды анықтадық:

1) бастауыш сыныпта оқитын білім алушыларды әдебиеттік оқу арқылы адамгершілікке тәрбиелеу - құрылымданған компоненттерден (мақсат, мазмұны, құрал, ұйымдастыру формасы, бақылау және бағалау) тұратын жүйе;

2) бастауыш сынып оқушыларын ана тілі арқылы тәрбиелеу нысаннан (оқушыдан немесе оқушылардан), субъектіден (мұғалімдерден, оқушыдан немесе оқушылардан), құралдан – оқушылар орындайтын адамгершілік іс-әрекеттің түрлерінен (адамгершілік білімдер мен адамгершілік іскерліктерден) тұрады;

3) ана тілі арқылы адамгершілікке тәрбиеленетін бастауыш сынып оқушысы тұлғасының негізгі қасиеттері: әлеуметтік (сапасы – адамгершілік), тәжірибе (сапасы – адамгершілік шеберлік, саналылық, ғылымилық), интеллектуальдық (сапасы – адамгершілік түсініктерді, ұғымдарды, заңдарды, талаптар мен нормаларды қабылдау, есте сақтау, назарда ұстау, елестету және адамгершілік ойлау), генетикалық (сапасы – адамгершілік қабілеті).

Бастауыш сынып оқушыларын ана тілі арқылы адамгершілікке тәрбиелеудің негізгі құралы адамгершілік түсініктер мен ұғымдар (білімдер) емес, адамгершілік іс-әрекеттің түрлері деп санаймыз.

Қазіргі психологиялық-педагогикалық ғылымда оқыту мен тәрбиелеу құбылыстарын зерделеу мен түсіндіруге іс-әрекеттік келісті қолданады [87]. Іс-әрекеттік келіс тұрғысынан білімдер мен іскерліктер бір-бірінен бөлек жеке өмір сүре алмайды. Ол үшін адам іс-әрекеттің белгілі бір түрлерін (мысалы, адамгершілік іс-әрекетін) игереді. Ол адам іс-әрекеттің тәсілдері мен амалдарын, нысандардың қасиеттерін, құбылыстардың белгілері мен механизмдерін сипаттайтын ақпаратты алады және өңдейді. Игеру дерегі іс-әрекетті жүзеге асыру іскерлігінде көрінеді. Мұнда іс-әрекет мынадай әр түрлі формаларда әрекет етуі мүмкін: сөздік (тілдік), материалдық (нәрселік) және ойлау (іштей сөйлеу). Бірақ ол әрқашанда бағдарлаушы және орындаушы

бөліктері ажыратылатын бір ақ іс-әрекет болып қала береді. Іс-әрекеттің бағдарлаушы бөлегі – ойлау әрекеті формасында өмір сүретін білімдер, ал іскерліктер – іс-әрекеттің орындаушы бөлегі. Іскерліктер сөздік (тілдік) немесе материалдық формада байқалады. Сонымен білімдер мен іскерліктер әр түрлі формаларда өмір сүретін бір ғана іс-әрекет [88].

Бұл бізге мынадай қорытынды жасауға мүмкіндік береді:

1) адамгершілік білімдер мен іскерліктер бір-бірінен бөлек жеке өмір сүре алмайды;

2) бастауыш сынып оқушысы адамгершілік іс-әрекеттің тәсілдері мен амалдарын, адамгершілік мінез-құлықтың қасиеттерін, белгілері мен механизмдерін сипаттайтын ақпаратты ала және өңдей отырып адамгершілік іс-әрекеттің түрлерін игереді (адамгершілікке тәрбиеленеді);

3) оқушының адамгершілікке тәрбиеленгендігі адамгершілік іс-әрекетті жүзеге асыру іскерлігінде байқалады;

4) бастауыш сынып оқушыларының адамгершілік іс-әрекеті сөздік (тілдік), материалдық (нәрселік) және ойлау (іштей сөйлеу) формаларында өте алады;

5) адамгершілік іс-әрекеттің бағдарлаушы бөлігі – адамгершілік білімдер (адамгершілік терминдер, ережелер, принциптер), адамгершілік іскерліктер – адамгершілік іс-әрекеттің орындаушы бөлігі.

Білім (сөздің ең кең мағынасында) - субъектіге білгілі бір дәрежеде болашақты көреалуға мүмкіндік беретін объективтік дүниенің ойлаудағы бейнесі. Алдын ала көреалу дәрежесі білімнің шындық өлшеміне байланысты. Адамда білімнің болуы ғана оған мұқтаждығын қанағаттандыруға, әрекет жасауға және өз мақсаттарын жүзеге асыруға, яғни өмір сүруге мүмкіндік береді. Білім қандай да бір мұқтаждықты қанағаттандыру үшін, қандай да бір мақсатты жүзеге асыру үшін қандай әрекеттер орындайтындығын анықтауға мүмкіндік береді. Білім бұл әрекеттерді қалай орындау керектігін көрсетеді және нәтижесін алдын ала көре білуге мүмкіндік береді [89]

Іскерлік пен дағдылар әр түрлі әрекеттерді орындау сипаттамалары болып табылады. Іскерлік қандай да бір әрекетті орындаудың бірінші сатысы /бірінші деңгей/, ал дағдыосы әрекетті жақсы, табысты, қатесіз орындайды дегенді білдіреді. Іскерлік оқушы сәйкес білімді игерді және өзінің әрбір қадамын осы білімге сәйкес бақылай отырып, оны қолдана алады дегенді білдіреді. Дағды бұл білімді қолданудың автоматтық сипат алғандығын білдіреді.

Біз зерттеу проблемамызбен байланысты мына екі іс-әрекетті қарастырамыз: адамгершілік іс-әрекеті және тілдік (сөйлеу) іс-әрекеті.

Сөйлеу, барысында адамдар бір-бірімен тіларқылы қарым-қатынас жасайтын іс-әрекет болып табылады. Сөйлеу (сырттай және іштей) арқылы ойлау да жүзеге асады [90].

Тілдік қарым-қатынас кезінде адам өзінің адамгершілік білімдерін өзінің тар жеке тәжірибесі арқылы ғана емес, сонымен бірге көптеген ұрпақтар

жинаған қоғамдық тәжірибені игеру жолымен байытады. Ауызша немесе жазбаша тіл баланы адамгершілікке тәрбиелеуде шешуші рөл атқарады.

И.Я.Лернер білімдердің мынадай түрлерін ажыратады [91]:

- 1) терминдер және ұғымдар;
- 2) әр түрлі нысандардың және құбылыстардың арасындағы байланыстар мен қатынастарды ашатын заңдар;
- 3) нысандардың белгілі бір жиынтығы жөніндегі және берілген нысаналық саланың құбылыстарын түсіндірудің және болжаудың әдістер жүйесін қамтыған теориялар;
- 4) іс-әрекет тәсілдері, таным әдістері және білімдерді алудың тарихы жөніндегі білімдер, яғни әдіснамалық білімдер;
- 5) бағалау білімдері, өмірдің әр түрлі құбылыстарына қатысты нормалар жөніндегі білімдер.

Бұл білімдер – оқушылар тұлғасын қалыптастыру мазмұнының бірінші элементі. Оның екінші элементі - іскерліктер. Іскерліктердің (адамдарға белгілі іс-әрекет тәсілдерін жүзеге асыру тәжірибесі) мынадай түрлері ажыратылады:

- 1) нақты әрекетті орындау дағдылары мен іскерліктері;
- 2) жалпыланған іскерліктер (олардың өзі практикалық және ойлау іскерліктері деп бөлінеді).
- 3) шығармашылық іс-әрекет тәжірибесі деп аталады. Бұл элемент білімдер мен іскерліктерді жаңа жағдайларға өз бетімен тасымалдаудан, проблеманы, нысанның жаңа қызметін көре білу, шешімді таба алу және т.б. іс-әрекет амалдарына негізделген. Оқушылар тұлғасын қалыптастыру мазмұнының соңғы төртінші элементі – адамның білімдерге, оларды игеруге және іздеу қатынасын анықтайтын эмоциялық – сезімдік қатынастың (адамгершілік және эстетикалық қатынасты қамтитын) нормалар жүйесі.

Мектептің мақсаты ретінде адамгершілікке тәрбиелеу мораль нормалары жөніндегі білімдерді, моральдық мінез-құлық дағдылары мен іскерліктерін, пайда болған моральдық проблеманы шығармашылықпен шешуге қабілетті, нарықтық қатынас жағдайында дамыған Қазақстандағы бұл нормалардың мәнділігіне сенімділікті /эмоциялық қатынасты/ талап етеді.

Біз осы айтылғандарды басшылыққа ала отырып бастауыш сыныпта оқитын білім алушыларды әдебиеттік оқу негізінде адамгершілік қасиеттерге тәрбиелеу мазмұнының алғашқы екі элементінің жүйесін – адамгершілік білімдер мен адамгершілік іскерліктердің жүйесін анықтаймыз. Сосын осы мазмұнның негізінде адамгершілікке тәрбиелеу құралдарының бірі ретіндегі ана тілін пайдалану жолдарын анықтаймыз.

Адамгершілік ұғымдар (адамгершілік сапаларды белгілейтін сөздердің мағыналары):

- 1) Оң адамгершілік ұғымдар: адамгершілік, отансүйгіштік, елжандылық, ұлтжандылық, ізгілік, еңбексүйгіштік, адалдық, мейірімділік, қайырымдылық, достық, жолдастық, бауырмашылық, әділдік, әдептілік, ар-намыс, ар-ождан, қонақжайлық, жомарттық, ана тіліне сүйіспеншілік, батырлық,

жауапкершілік, аяушылық, ерлік, шешімділік, талпынушылық, қарапайымдылық, мақтаныштық, қайсарлық, сыпайылық, ақниеттілік, батылдық, ақжарқындылық, кеңпейілділік, рахымшылдық, қанағатшылдық, төзімділік, абырой, сабырлылық, сезімталдық, ақкөңілділік, сергектік, тілектестік, тәртіптілік, жақсылық, шыншылдық, имандылық, қамқоршылдық, сөзге тоқтаушылық, талаптылық, кешірімшілдік, кішіпейілділік.

2) Теріс адамгершілік ұғымдар: сатқындық, қорқақтық, жалқаулық, зұлымдық, қастық, өсекшілдік, өтірікшілдік, алдаушылық, қасарысушылық, дөрекілік, қомағайлық, іштарлық, күншілдік, қызғаныштық, сараңдық, қызбашылдық, жауапсыздық, ынжықтық, бақталастық, менмендік, арсыздық, өзімшілдік, өркөкректік, өзімбілемділік, мейірімсіздік, қайырымсыздық, тоғышарлық, мансапқорлық, жамандық, қатыгездік, салғырттық, қанағатсыздық, рахымсыздық, дүниеқоңыздық, немқұрайдылық, дарақылық, жағымпаздық, арамдық, әділетсіздік, кертартпалық, екіжүзділік, ықылассыздық, намыссыздық, абыройсыздық, мылжындық, сезімсіздік.

Егер атлған адамгершілік ұғымдар адамгершілік қатынастарды сипаттауға мүмкіндік берсе, адамгершілік заңдар адамгершілік қатынастарды дәлелдеуге түсіндіруге және болжауға мүмкіндік береді.

Адамгершілік заңдар: біздің өміріміздегі кез келген оқиға (оң немесе теріс) бұрын өз қылығымызбен негізін өзіміз қалаған себептерден ғана туады. Бұл заңның мағынасы ертедегі рухани кітаптарда былай баяндалған: адам неексе, соны орады (Евангелиеде); алланың адамдарға ешқандай әділетсіздік жасамайтыны, бірақ әділетсіздікті адамдар өздеріне өздері жасайтыны ақиқат (Құранда), біздің бүгінгі бар болғанымыз біздің кешейлағанымыздан, ал біздің бүгінгі пікіріміз біздің ертеңгі тіршілігімізді туғызады (Буддизмде); сіздер өздеріңізге басқа адамдардың неістегенін қалар едіңіздер, сіздер деоларға соны істеңіздер; қайырымды іс істесеңдер, қайырымдылық көрсетсең, тұрмысы төмен және жағдайы жоқтарға көмек берсең, мұның бәрін жасырып істе, өзіңе атақ іздеймін деп, оны әр жерде айта берме, аз мейірімділік үлкен зұлымдықты жояды, бірақ зұлымдыққа қарсы зұлымдық одан да үлкен зұлымдықты туғызады; адамның қолымен істелгеннің бәрі өледі, адамның жүрегімен істелген өлмейді; өзіңнің жақыныңды өзіңнен де жақын көр; ұятсыз ақыл ауыздықсыз ат сияқты; Жер дегеніміз үй, ал ондағы адамдар – ағайындастар; адамдар арасында өзара төзімділік және өзара түсіністік болмаған жерде тыныштық та жоқ; адамзат қоғамындағы тыныштық, адам жүрегінде жасаған тыныштықтан өсіп өнеді; басқаларды кешірсең сен күштісің және қайырымдысың, басқаларды кешірсең сен тыныштық орнатасың.

Адамгершілік білімдерге адамгершілік ұғымдармен және заңдармен бірге адамгершілік ережелер, мінез-құлық нормалары жатады. Адамгершілікке тәрбиелену процесінде бастауыш сынып оқушылары игеруі тиіс сөйлеу /тілдік/ әдебінің ережелерін анықтадық [92].

Сөйлеу ережелері немесе тілдік әдеп.

Айтушығаарналған әдеп: Біріншіереже. Айтушының тыңдаушығаилтипаттық қатынасы. Сөзбен екіншіадамды өкпелетуге, мысқылдауға, масқаралауға, елемеуге болмайды. Екіншіереже.Айтушы ілтипаттықты жүзегеасыраотырып сыпайы болуы керек: екіншіадамның жасын, жынысын, қызметтік және қоғамдық жағдайын және т.б. әлеуметтік ұстанымдарын ескеруі қажет. Мысалы, оған бастықтың қоластындағыға талабын өтініш түріндеайтуы, талапты орындаудан бас тартқан адам, тікелей бас тартудан гөріоның орнына өзінің қолы бос еместігін айтуы керек. Біріншіереже. Айтушы тыңдаушыға өз пікірі мен бағасын күштеп таңбауы керек. “Мен” сөзін азайту керек. Мысалы: мен де болғам, мен деоқығам, мен де білем және т.б. Төртіншіереже. Тыңдаушыны назарда ұстау, оның әлеуметтік рөлін, тұлғасын, тақырыптан хабардар екендігін, сөздік нысанасын, оның қызығу дәрежесін ескеру. Мысалы. Сіз, әринеоны білесіз. Бесіншіереже. Тыңдаушы мүдделі, оған түсінікті тақырыпты таңдап алу. Алтыншы ереже.Айтушы сөзінің қисынды болуы. Жетіншіереже. Айтушы тыңдаушының мағынаны қабылдауының және назарын шоғырландырудың шектеулікенін есте ұстау тиістігі. Ауызша қабылданатын сөздердің ұзақтығы 5-9 сөзден аспау керектігі. Сегізіншіереже. Карым-қатынастың ресми немесе бейресми жағдайларын ескеру. Тоғызыншы ереже. Сөйлеу кезінде бет әлпетті, кимылды, мінез-құлық мәдениетін және сөйлеу мәдениетін сақтау.

Тыңдаушығаарналған ережелер:Біріншіереже. Біреу сізге сөз айтқандаісті тоқтата тұрып, оның айтқанын мұхият тыңдау. Екіншіереже.Ілтипатпен, сыйластықпен және төзімділікпен тыңдау. Үшіншіереже. Айтушының сөзін қақпаламау, бұзбау, ойын бөгемеу, ескерту жасамау. Төртіншіереже. Тыңдаушының сөзіне мүдделілік таныту, оны бет әлпетпен, бас шұлғумен құптау. Бесіншіереже.Айтушының сөзін бағалау, онымен келісу немесе келіспеу, қойылған сұраққа жауап беру, жетелеугеіспен және сөзбен жауап қайтару. Алтыншы ереже. Тыңдаушы екеу болса, сұрақ екінші тыңдаушыға берілсеоған жауап қайтармау. Бұл жағдайда халықта “Килікпе”, “Араласпа” және т.б. сөздер айтылады.

Адамгершілік ұғымдар адам өмірінде уақытша, ретсіз және бей-берекет емес, адамгершілік заңдарының жәнеережелерінің тұтас және ұлы жүйесі ретінде өмір сүріп, әрекет етеді [93].

Сонымен біз бастауыш сынып оқушыларында қалыптасуы тиіс адамгершілік сапалар, яғни олар игеруі тиіс адамгершілік іс-әрекеттің бағдарлаушы бөлігін (адамгершілік ұғымдарды, адамгершілік заңдарды және әдепті сөйлеу ережелерін) құрдық. Ендіадамгершілік іс-әрекеттің орындаушылық бөлігін – адамгершілік іскерліктердіанықтаймыз.

Бастауыш сынып оқушыларының теориялық ойлауын көп жыл зерттеген В.В.Давыдов олар мазмұндық жалпылау теориясы негізінде құрылған оқу материалдарын игерген жағдайда әлдеқайда жоғары мазмұнды деңгейдегі білімдер мен іскерліктерді меңгеруге қабілетті болатындығын анықтаған [94]. Бұл білімдер - нысандардың және құбылыстардың заңды, мәнді қатынастарын

бейнелейтін білімдер; бұл іскерліктер осындай білімдерді өз бетімен табуға және оларды әр түрлі нақты мәселелер шешу кезінде пайдалануға мүмкіндік беретін іскерліктер.

Сондықтан бастауыш сыныпта оқитын білім алушыларды әдебиеттік оқу арқылы адамгершілікке тәрбиелеу мәселерін зерделеу ең әуелі жоғарыда көрсетілген принципті – адамдардың қандайда бір нақты адамгершілік білімдерге және адамгершілік іскерліктерге енген адамгершілік іс-әрекетін құрылымын анықтауды біртіндеп жүзеге асыруды талап етеді. Содан соң осы негіздеғана ажыратылып алынған модельдің (мазмұнның) игерілуін қалай жүзеге асыруға болатындығын баланың өзінің оған адекватты іс-әрекеті қалай ұйымдастырылуы тиістігін, берілген іс-әрекетті жүзеге асыруда бастауыш сынып оқушыларының мүмкіндіктері қандай екендігін және т.б. жүйелі зерделеуге болады.

Сонымен біз бастауыш сынып оқушыларының адамгершілік тұлғасын тәрбиелеудің мазмұнын анықтағанда Д.Б.Эльконин, В.В.Давыдов, П.Я.Гальперин, А.В.Запорожец және т.б. еңбектерін [95,96,97,98] басшылыққа алдық.

1.3 Бастауыш сынып оқушыларын әдебиеттік оқу арқылы адамгершілік тәрбиелеудің қазіргі күйі және мүмкіндіктері

Елде әлеуметтік өмір мен экономикада, адамдардың психологиясы мен адамгершілік қасиеттеріндегі алға жылжулар білім берудегі барлық салаларды жаңартуға алып келді. Соған қарай қазіргі таңда білім беру мекемелерінде тәрбие беру формасын шетелдік елдердегідей психология, этика, эстетика, педагогика сынды ғылымдардың жаңашылдықтарын қолдана оқыту мен тәрбие берудегі жаңа әдіс-тәсілдердің талаптарына сәйкес қайта құру қажеттілігі пайда болып отыр.

Тәрбие қоғам дамуында орасан роль атқарады. Ол өз бастауын тұрақты әрі ауыстыруға келмейтін идеялар мен құндылықтардан алуы тиіс. Сондықтан да бүкіл тәрбие жүйесінің негізгі сипатында ғасырлар бойы жинақталған және өмір тәжірибесінің сынынан сүрінбей өтіп келе жатқан гуманизм принциптері қабылдануы қажет. Мұның мәні неде? Педагогика ғылымында «тәрбие» терминіне әрқашан нақты мән беріліп келді. Көптеген жылдар тәрбиеге «тұлғаның дамуын басқару» деген анықтама берілді, сонымен қатар білім беру және тәрбие ісі тұлғаны дамыту мен қалыптастырудың құралы ретінде қарастырылды. Тәрбие адамдарға тән әлеуметтік категорияға жатады және тұлғаны дамытуда шешуші роль атқарады.

Осылайша түсініктемені қабылдайтын болсақ, құндылықты бағыт-бағдарлар және ұстанымдар жүйесі ретінде гуманизм қоғамдық мұрат (идеал) мағынасын алады. Адам – қоғамдық дамудың ең жоғары мақсаты. Осы даму үдерісінде адамның барша мүмкіндіктері іске асуы үшін, әлеуметтік-экономикалық және рухани өмір аймағында үйлесімділікке жетуі үшін және нақты адам тұлғасының кемел шыңына көтеріліп, гүлденуі үшін шарттар мен жағдайлар жасалады. Сонымен бірге бүгінгі заман гуманизм түсінігінде адам тұлғасының біртұтас, әмбебап бой тіктеуіне баса назар аударылады. Мұндай әмбебапты сипат адамның ой-өрістік, рухани-инабаттылық және эстетикалық мүмкіндіктерінің жан-жақты, үйлесімді дамуынан көрінеді.

Ең алдымен бұл сұраққа жауап беру үшін «гуманизм» түсінігін анықтап алғанымыз жөн. Гуманизм сөзі көп мағыналы, себебі тарих желісінде оның мазмұны ауысып отырған. Гуманизм (латынша - адами, адамгершілікті) сөзінің бастапқы мәні адамның адамгершілігі дегенді білдіреді. Ал адамның адамгершілігі неден көрінеді? Бұл - адамдарға деген сүйіспеншілік, махаббат, ымырашылдықтың (толеранттық) ең жоғары психологиялық деңгейі, адамаралық қатынастардағы ибалық, тұлғаға және оның қадір-мәртебесіне деген сыйластық. Гуманизм түсінігі, түптеп келгенде, адамды ең жоғары құндылық ретінде тану. Осы берілген түсініктемелерді қорыта келе, гуманизм терминіне мынадай анықтама беруге болады: гуманизм - бұл жалпылай адам болмысы мен жекелей әрбір тұлғаның әмбебап мәнділігін дәріптеуші идеялар мен құндылықтардың жиынтығы.

Сонымен, гуманизм тұрғысынан тәрбиенің ізгі мақсаты-әрбір жеке адамның іс-әрекет, таным және қарым-қатынастың толыққанды субъектідәрежесіне көтерілуі, яғни кемелденген адам еркін де дербес тіршілік иесіне айналып, бұл дүниеде болып жатқанның баршасына жауапкершілік сезімі бар, өз бойындағы мүмкіндіктердің бәрін іске асыруға ұмтылатын, жасампаздыққа бейім, саналы таңдауға қабілетті болуы тиіс.

Гуманизм принципінен туындайтын тағы бір маңызды мәселе тәрбие үдерісінің мазмұны жөнінде. Жоғарыда айтылғандай, гуманизм адамдық тұлғаны ең жоғары құндылық ретінде дәріптейді. Ал бұл жағдайда заңды сұрақ туындайды: гуманизм адам даралығын әсірелеудің құралы болып кетпей ме? Жоқ, олай болмауы тиіс. Керісінше, жалпыадамзаттық бастауды ұлағаттаушы гуманизм жеке даралық идеологиясына қайшы келеді. Гуманизм нақты тұлғаарқылы барлық басқа адамдардың тұлғалық құндылығын мойындап, оларға деген сүйіспеншілік білдіріп, әрі оларға қызмет етеді. Гуманизм сөзінің алғашқыдан «адамды сүю» мағынасында қолданылуы бекерден емес. Сондықтан да гуманизм ұжымшылдықты, басқа адамдармен қарым-қатынасқа ұмтылысты жоққа шығармайды, керісінше қолдап, қуаттайды. Қазақ халқының психологиясында мұндай адамгершілік қасиет-қауымдастық дамудың күшті себепшісі болғаны ежелден белгілі. «У ішсең де жұртыңмен бірге іш», «Басқаның аты озғанша, ауылдастың тайы озсын»-мәтелдердің қазақ санасында болуы осының айғағы. Сонымен, тәрбие үдерісінің мазмұны жалпыадамзаттық құндылықтарды арқау ете отырып, әр елдің, әр халықтың тәжірибесінде бар барша жақсылықты ысырып тастамай, сол тәжірибені қолдана, іске асырып, дамыта түсуге негізделген.

Жалпыадамзаттық ұстанымдарды қандай да бір дерексіз, космополиттік құндылықтар ретінде қарастыру қате. Бұл құндылықтар әр халықта өзіндік түр-сипатымен көрінеді. Ал мұндай құндылықтардың әр халық өміріндегі сипаты сол елдің мәдени-тарихи даму ерекшелігіне, оның діни-рухани салттарына және өркениет типіне байланысты. Осыдан жалпыадамзаттық құндылық әрдайым нақты адамилық болмыс негізінде іске асып, орындалады. Ал әрбір нақты адам белгілі бір мемлекеттің азаматы, белгілі ұлыс пен ұлттың мүшесі. Жалпыадамзаттық бастау осы аталған әлеуметтік құрылымдарда өз нәтижесіне жетіп жатады. Сондықтан адамды өз елінің, Отанының азаматы, патриоты етіп тәрбиелеу жалпыадамзаттық құндылықтар тұғырына қайшы келмейді, керісінше сол ұлағатты жалпы құндылықтарды нақтылай бекіте түседі. Осыдан гуманизм - бұл өз Отанына деген сүйіспеншілік, ел және ұлтжандылық, азаматтық жауапкершілік, өз елінің заңдары мен дәстүрлеріне деген сый, құрмет. Сонымен бірге гуманизм жекеленген құндылықтар басымдылығын дәріптеп, жалпыадамзаттық құндылықтарға қайшы келетін дәрекі идеологияға тікелей қарсы.

Адамгершілік тәрбиесіндегі құндылық қоғамның мүшесі ретінде де, жеке тұлғаға қажеттілік ретінде де маңызды болып саналады. Адамгершілік сана мен мінез құлықтың ерекше құрамдасы – адамгершілік сипатқа ие болу ниеті, ерік-жігер, ниет таныту, тұрақты өмірді адамгершілік сипаттасүре білу қабілеті.

Адамгершілік сананың қорытынды компоненті болып баланың жүйке жүйесінде адамгершілік дағдылар мен әдептер саналады. Адамгершілікті тәрбиелік жүйеге айналдыруда діни тараппен ғылым жолы маңызды орын алады. Оған қоса бұл құқықты сақтау тарапынан тәрбиелеумен қатар жүреді. Адамгершілік тәрбиенің түп тамыры болатын компоненттің бірі - адамгершілік сезімнің адам бойында болуы. Мұндай сезімнің болуы адам санасына байланысты. Адамның санасы баланың өзінің адамгершілік қатынасы мен күйін бейнелейтін белсенді үрдіс.

Адамгершілік тәрбие дегеніміз – моральдік нормаларды жаттату, ақыл айту, ол өзара әрекет қарым-қатынас және қайшылықтарды жеңуден тұратын белсенді өмірлік үрдіс. Адамгершілік тәрбиелік нәтижесі болып оқушының адамгершілік тәрбиелілігі есептеледі. Оны оқушының адамгершілік сезімінің тереңдігі, эмоцияналдық қобалжуға қабілеттілігі, ұятының, арының мазалары құрайды. Адамгершілік тәрбиеге позитивті іс-әрекеттер мен мінез-құлық іс-әрекеттерінің қалыптылығы, өзге адаммен байланыс жасау алу қабілеті, ерік-жігерінің мықтылығы, өз іс-әрекеттері мен мінез-құлқын қалыпты деңгейде басқара алуы кіреді. Адамгершілік қасиеті мен тәрбиелі екендігін әрбір баланың жеке және жас ерекшеліктері ескеріліп, төменде көрсетілген талаптарға қарап байқауға болады.

Орта ғасыр ғұламалары Әл-Фараби, Ж. Баласағұни, М. Қашқари, т.б. халықтардың бір-бірімен әдет-ғұрып, салт-дәстүр тұрғысынан ұлттық тәрбиенің талаптарына қарай елжандылыққа баулу маңызды екендігін айтқан. Әл-Фараби қалдырған ұлттық тәрбиені беру ойлары басқа елдерге мәлім болып табылады. Ғұламаның ұлттық жақсы көрудің мағынасын, ұлттар арасындағы туыстық пен достық қарым-қатынасты бейнелейтін идеясын М. Қашқари мен Ж. Баласағұни сынды ғұламалар өз шығармаларында қосып отырған. Ж. Баласағұнидің «Ақылыңыз болса ұлы бола түсесіз, білімді болсаңыз билікке қол жеткізесіз» дегені оның ұлттық тәрбиені берді көздейтінінің мысалы болып табылады. Ғұлама ғалымның ойынша, адами қасиеттерді ұрпақ бойына сіңіру, жалпы түркі жұртының, тәлім-тәрбие қағидаларының басты өзегі екендігі айқындалды.

Маңдай термен еңбек етіп өмір сүретін адамдардың еңбектерінің нәтижесі мен олардың арман-мақсаттарын бейнелейтін әдебиет үлгілеріне Шоқан Уәлиханов, Ыбырай Алтынсарин, Абай Құнанбаев шығармаларының идеясын жатқызуға болады. Ыбырай Алтынсарин терең ойлау және ағартушылық педагогикалық жұмысымен көзге түседі. Ғұламаның «Хрестоматиясы қазақтың» атты оқулығы ұлттың адами тұрғыда қалыптасу үрдісіне көп көмегін тигізді және декелер ұрпақтың рухани тұрғыда дамуының негізін қалайтын еңбек болып табылады.

Жас жеткіншектердің білім мен тәрбиеге үйретуде Ыбырай Алтынсарин қазақ фольклорының көмегін көп пайдаланған. Ағартушы ауыз әдебиет үлгілері ішінде ертегі түрлерінің тәрбиелік тұрғыда насихаттауға келетіндерін таңдап алған. Шығармаларына көз жүгірту барысында олардың ішінде көбіне адами қасиеттерді дамытуға бағытталғанын көруге болады.

Қаншама жылдар бойына әдеп психологиясын арқау етіп келген А.Құнанбаев шығармалары адами қасиетті насихаттайтын еңбектердің бірі. Сол сияқты Мағжан Жұмабаев, Міржақып Дулатов, Ахмет Байтұрсынов, Жүсіпбек Аймауытов, Шәкәрім Құдайбердиевтің шығармалары да адами қасиетті насихаттайтын білім мен тәрбие беруде үлгіетерлік түрлеріне жатады. Аталған ғұламалар қоғамдық, әлеуметтік, адамгершілік сипатты өз шығармалары мен оқулықтарында көрсетіп, ұлттық дәстүрді насихаттаған.

Бұрынғы қазақ жерінде тәрбие беру баланы кіші кезінен тәрбиелеуден басталған. Мұндай салт-жоралғылар тарихы тереңнен бастау алған, ата баба тәжіриесіне сүйеніп змандылықтарын сақтап отырған.

Моральдық-этикалық идеалға бағдарлауда «ар», «намыс», «ұждан», «ұят» ұғымдарына аса мән берген. Оны халықтың «Жаным – арымның садағасы», «Өлімнен ұят күшті», «Ақылды болсаң, арыңды сақта, ар-ұят керек әр уақытта», «Ұят кімде болса, иман сонда», «Ұяттан адам өлмейді, сағы сынады» деген мақал-мәтелдерден көруге болады. Қазақ халқы ар-ұжданды қатты қастерлеген, оны моральды адамгершіліктің туы етіп көтерген. Қыздарға да, ұл балаларға да абыройды жастан сақтау қажеттігін бойына ес білгеннен сіңістіретіп өсірген. Намысты жоғалту - беделді жоғалту екенін түсінген жастарға адамдар батасын бергенде: «Адал бол!», «Құдай сенің абыройыңнан айырмасын» деп тіледі. Әсіресе, қыздың абыройын сақтауына байланысты көп ақыл-кеңестер беріп, әдептілікке, ізеттілікке шақырған. Қай жерде болмасын «Қыз қылығымен» көрікті, елге сыйымды деп ескертуден жалықпаған. «Әке көрсе оқ жонады, шеше көрсе киім пішеді», «Атаға қарап ұл өсер, анаға қарап қыз өсер» деп халық баланың жақсы болуы ата-анасының тәрбиелілігінен, рухани адамгершілікті мәдени деңгейінен, өнегелісінен екенін баса көрсеткен.

Ар-ұятқатіл тигізбеу адамгершіліктің басты ұстанымы деп қабылдағана адамдар «кедей болсаң да арыңды сатпа», «ар-намысы бар кісі ғана биязы, ақжарқын, иман жүзді, парасатты келеді» деп құлақтарына құйып отырған. Әсіресе кісілік келбетінің қалыптасуына, нақтырақ айтсақ, рухани-адамгершілік қасиеттерінің, танымдық көзқарасының, мінез-құлқының, тәртібінің, қайрат-жігерінің, әлеуметтік ортамен, адамдармен қарым-қатынасының үйлесімді қалыптасуына аса назар аударды. Кісілік келбетті қалыптастырудағы әлеуметтік ортаның маңызын, оның адаммен және қоғаммен байланысын ескерген. Оған ықпал ететін факторларға (макроорта, микроорта, ілім мен тәрбие беру) аса көңіл бөлген.

Ұлттық кісілік келбетті қалыптастыруда «парыз» түсінігіне ерекше мән берген. Парыз дегенді адамның ата-анасы, Отаны мен қоғам алдындағы борышы деп қабылданған. Парыз адам мен қоғам арасындағы қарым-қатынасты реттейді, адамдардың бір-біріне қамқорлық жасауына, көпшілік ортада әдептілік сақтауға, адал еңбек етуге ықпал етеді, ата-ана мен Отан алдындағы перзенттік борышын, азаматтық міндетін орындауға бағыттайды деп түсінген. Парызды сезіне білу ар-ожданмен тікелей байланысты, сол себепті, ол адамның адамгершілік санасын, тәртібін бақылап, реттеп отырады деген көзқарасты ұстанған.

Қазақ халқы моральдық нормалар мен принциптердің өзара қарым-қатынас процесінде адамдардың мінез-құлық тәжірибесі арқылы қалыптасатынын жақсы түсінген. Жастар тәрбиесіне қоғам тарапынан қолдау жасап, қамқорлық көрсеткен. Қоғамның талабын ескере отырып, адамдар арасындағы адамгершілікті мәдени қатынасты, моральдық құндылықтарды келесі ұрпаққа жеткізуде бірқатар жағдайлар жасаған. Тұлғаның адамгершілігін қалыптастыруда қоғамның іс-әрекеті мынадай бағыттарды көздеген:

- мінез-құлық нормалары мен принциптерін тәжірибе арқылы дамыту, заман талабына сәйкес идеалды негіздеу, ізгіліктілік, жауапкершілік, әділеттілік, ар-намыс және т.б. этикалық түсініктерді негіздеу;

- қоғамдағы жеке адамның, соның ішінде ұл-қыздардың санасына моральдық білімдер мен талаптарды сіңіру (үйрету және тәрбиелеу тәсілдерін, әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерді пайдалану, қарым-қатынас формаларын ұйымдастыру және т.б.);

- әр түрлі бақылау формалары, идеалдар, құндылық бағдарлар арқылы моральдық құндылықтарды дамыту.

Қазіргі кезде барлық мұғалімнің алдындағы мақсаттардың бірішінаы өмірдегі салалар бойынша шығармашылығы дамыған, өмірге бейімделген оқушыны тәрбиелеп шығару болып табылады. Осы мақсаттардан төмендегідей міндеттер туындайды.

- тұлғаның мәнін анықтау;
- тұлғаның әр қырынан көрінісін, психологиялық күйдің өзгешеліктерін, тұлғаның психологиялық қасиеттерін зерттеу;
- тұлғаның даму заңдылықтарын тану.

Толыққанды тұлғаны дамыту үшін тәрбиені ересектер мен балалардың өзара қарым-қатынасы мен ынтымақтастығы деп түсіну қажет. Осылай түсінген кезде ғана тәрбие баланың өмірінде кездесетін мәселелерді шешу, кейбір адамгершілік саналар жағдайларында дұрыс бағытты таңдау дағдыларын қалыптастырады. Тұлғаның дамуы, дене, еңбек, ақыл-ой, адамгершілік, экономикалық, эстетикалық адамгершілік тәрбиесінің, сондай-ақ адам тұлғасының рухани дамуы негізінде іске асады.

Бастауыш сынып оқушылары өте әсерлі және басқаларға қалай назар аудару керектігін біледі. Сондықтан олардың оқу үдерісіне және сыныптан тыс жұмыстарға қызығушылығы маңызды. Алты мен жеті жас аралығындағы балалар ата-ананың отбасындағы тәрбиесіне тез бейімделеді. Олар оның жақсы оқушы болғанын қалайды. Бұл жастағы баланың моральдық тәжірибенің белгілі бір деңгейіне ие болғанын есте ұстаған жөн.

Бастауыш сынып оқушылары бірқатар себептерге байланысты ерекше педагогикалық зейінді қажет етеді. Біріншіден, мұғалім осы жастағы баланың мектеп табалдырығын бірінші рет аттап, жаңа әлеуметтік ортаға қадам басатынын ұмытпауы керек. Бұл бастауыш сынып оқушыларының өміріне жаңа өлшем қосады. Осылайша, жаңа ортамен өзара әрекеттесу процесінде ол мінез-құлықты, ерік-жігерді, оқуға деген қызығушылықты және танымдық қабілеттерін дамытады. Екіншіден, мұғалім осы жастағы баланың

анатомиялық-физиологиялық ерекшеліктерін білуі керек. Бұл кезеңде физиологиялық тұрғыдан бастауыш сынып оқушыларында бас сүйек қатайды, ал қаңқа тұтастай қатая береді. Мидың массасының жоғарылауы, жүйке жүйесінің жетілуі, екінші сигналдық жүйенің тез дамуы (сөйлеу), сөздік қоры артады, тежелуден қозудың басым болуы, ой мен сананың айқын бейнелі формасының болуы, қиялдың анықтығы, қызығушылық, ұқыпсыздық, еліктеу, ерік процесінің дамуы, адамгершілік сананың императивті элементіне құрдастарының мінез-құлқындағы кемшіліктер қатты әсер етеді және өзіне сын көзімен қарамайды.

Бұл жастағы балалардың іс-әрекеті – оқу. Осы оқу арқылы олардың таным процесі (қабылдау, зейін, ес, қиял, ойлау) дамиды. Бұл жастағы балалар үшін әсіресе ұжымдық ойындардың мәні зор. Ойын балаларды еріктілікке, батылдыққа тәрбиелеп қана қоймайды, ол жолдастық сезімге, ұжым мүддесіне әрекет жасауға тәрбиелейді. Бұл жастағы балалар ұзақ уақыттық дене еңбегіне, күш түсетін жұмыстарға әлі қабілетсіз болады. Сондықтан бұл жағдайдың ойын, дене еңбектерінің барысында еске алынғаны жөн.

Бастауыш сынып жасындағы балалармен тәрбие жұмысын дұрыс ұйымдастыру үшін олардың мынадай ерекшеліктерін еске алған жөн: сөз бен істің сәйкесті болуын талап етеді, үлкен адамдардың жіберген қателерін тез байқайды, арманшыл, қиялшыл болады, ұйымшыл келеді, сенімді серік іздейді, өз мүмкіндіктерін, күшін асыра бағалайды, түрлі спорт ойындарында өте ықыласты болады [100].

Психикалық даму "неоплазма" деп аталатын іс-әрекет түрінде жүйелі оқыту сияқты жаңа сапалық белгілердің пайда болуына байланысты ойын келесі сынып тобына байланысты балалардың мінез-құлқын қалдырып, шешуші іс-әрекеттің бірі болып қала береді.

Үшіншіден, оқу процесі баланың жеке басына, оның назарын, есте сақтау қабілетін және ойлау жүйесіне әсер етеді, бұл адамның психикалық даму деңгейі мен үнемі өсіп келе жатқан талаптар арасындағы қайшылықтарды тудырады.

Бастауыш мектепте оқушының мінез-құлқы қалыптаса бастайтынын және әртүрлі қарама-қайшылықтар көрінетінін білу маңызды. Оны келесі фактілермен тұжырымдауға болады: жүйке жүйесінің әлсіздігінен жас оқушылар ұялшақтық пен оқшаулануды дамытады; тежелу процесінің әлсіздігінен тез қозғалғыштық және олардың әрекеттерін тоқтата алмау басым болады; психикалық процестің әлсіз қозғалғыштығына байланысты олар бір тақырыптан екіншісіне баяу және баяу назар аударады. Оқудың бастапқы кезеңінде студент бөртпе әрекеттерге бейім екенін есте ұстаған жөн. Осылайша, ерікті процестердің әлсіздігінен бала өз мақсаттарын орындамауы мүмкін және оның назарының тұрақсыздығы да тән. Осыған байланысты мұғалімдер мен ата-аналар әрқашан баланың өзіне деген сенімін сақтауы керек [101].

Бастауыш сынып оқушысы үшін мұғалім әрқашан үлгі болып табылады. Оқушы барлық жағынан мұғалімге ұқсағысы келеді. Озық педагогтардың тәжірибесі тәрбие жұмысына деген Осындай қызығушылықты пайдалануға

және үлкен нәтижелерге қол жеткізуге болатынын көрсетті. Егер оқу-тәрбие жұмысын педагогикалық тұрғыдан дұрыс ұйымдастырса, онда студенттер еңбекқорлық, ұқыптылық, шыдамдылық, жауапкершілік, қиындықтарды жеңе білу сияқты ерік-жігер қасиеттерін дамыта алады. Жас студенттің оқуға деген сұранысы мен қызығушылығы өте жоғары екендігі белгілі. Ол бәрін білгісі келеді және бәрінен үйренгісі келеді. Біріншіден, ол жеке заттар мен құбылыстарды тануға тырысады, содан кейін құбылыстардың себептерін, заңдылықтары мен байланыстарын анықтауға тырысады. Осындай жағдайларға сәйкес оқу процесімен қатар мұғалімнің сыныптан тыс білім беру қызметі оқушылардың танымдық процеске деген қызығушылығын арттыруға бағытталуы керек [102].

Жоғары сезімдерден туындайтын ізгілік мұғалімнің кәсіби іс-әрекетінің сипатына үлкен әсер етеді; осыған байланысты мұғалім-тәрбиеші ешқандай әрекет жасамауға тырысады, баланы көптің бірі санамастан онымен жеке тәрбие жұмысын жүргізуге тырысады. Балаға қамқорлық жасау мұғалімді баланы тәрбиелеуге әлеуметтік бейімделу кезеңінде келген және кеткен жалған әлеуметтік құндылықтарды енгізуден сақтайды.

Осылайша, мұғалімнің моральдық-адамгершілік ұстанымдары олардың мақсаттары мен мотивтеріне ерекше сипат береді және мұғалімнің іс-әрекетінде бір-бірімен өзара әрекеттеседі.

Бала осы мұғалімнің мақсатын біле ме? Ол мектепке барғанда ұлы азамат болатынын сезе ме?

Оның айналасындағы барлық нәрсе баланың болашақта болуы керек екенін айтады. Ол өзі қалай оқуды, сурет салуды, жазуды, сурет салуды және т.с. білмейді, ол не тәрбиеленетінін де білмейді, мұғалімді өзінің жақсы досы, Кеңесшісі, жақсы мұғалім-мұғалімі ретінде таниды. Мұғалім-бұл мақсат қоятын және оны балаға ашпай, жүзеге асыру жолында тұрған жасырын педагогикалық "тақта".

Баланың бақытына деген адалдығынан туындайтын Мотив"жасырын" мұғалімнің дұрыс бағытын көрсетеді; баланы тәрбиелеу, құру керек, бала өмірден ләззат алуы керек, ол ләззат алуы керек; бақытты болу үшін бала педагогикалық басшылықты мойындамауы керек, өмірдің әр сәтін дамудың элементі ретінде қабылдауы керек және оның өмірінің шындығын білуі керек. Өсіп келе жатқан әр бала білім беру мақсатын өзін-өзі тәрбиелеу және өзін-өзі дамыту мақсаты ретінде қабылдауы керек, мұғалімнен білім беру эстафетасын қабылдап, оны білім беру субъектісіне тапсыруы керек. Демек, мұғалімнің жаңа образдағы рөлі.

Қазіргі уақытта біздің мектептің басты міндеті-өз Отанын, өз Отанын жақсы көретін, саналы, ғылым мен білім негіздерін бойына сіңірген жан-жақты дамыған адамды тәрбиелеу, өмірге дайын оқушыны тәрбиелеу. Жас ұрпақты тәрбиелеу және тәрбиелеу педагогикалық ғылымның негізгі категориялары болып табылады. Бірақ осы екі ұғым бірге қарастырылған кезде ғана олардың толық мәні мен мақсаты айқын көрінеді. Өйткені бұл екі санаттың басты символы-адам.

Ашулануды да, асығуды да, уайымдауды да, ойлануды да, мінуді де, сезінуді де білмейтін бала. Мұндай бала да тез емес. Бұл үшін оларды кінәлау дұрыс емес. Жақсы мұғалім мұндай баланы ерекше етеді және оны күн сайын дерлік өз ойларына батырады. Тым жоғары температурасы бар, тез күйіп кететін, тез салқындаған баланы босату дұрыс болмас еді. Жақсы мұғалім мұндай балада шыдамдылық пен ұстамдылықты тәрбиелейді. Кейбір балалар көпшіл, өте көңілді, жігерлі болады. Ол өзін қоршаған ортада тез сезінеді. Мұндай балалар жараға айналады. Жақсы мұғалім мұндай баланы дамытып, оның мінез-құлқындағы кемшіліктерді жоюға тырысады. Оның тартады маңыздылығы, тереңдігі.

Тәрбиелеу және тәрбиелеу арқылы мұғалім балаларды алдыңғы және қазіргі ұрпақтардың материалдық және рухани байлығымен таныстырады.

Бастауыш мектеп білімінің міндеттері мен мазмұны:

Жақсылықты жаманнан ажыратуға үйрету, достықты, достықты, ұжымшылдықты, еңбекқорлықты тәрбиелеу.

Үлкендерді құрметтеуге, отбасылық қатынастарды бағалауға үйретеді;

Зұлымдыққа қарсы тұру, немқұрайдылықты жою қабілетін дамыту.

Табиғатты құрметтеуге тәрбиелеу, мәдени сөйлеу, қоғамдық орындарда болу, мәдениет, қонақжайлылық.

Психикалық және физикалық еңбекті ажырата білуге, әлеуметтік пайдалы жұмыстың мәнін түсінуге, мектепте алған дағдыларын өмірде қолдануға, әр тапсырма үшін жауапкершілікті сезінуге үйрету.

Еңбек процесінде ең бастысы-жұмыс орнын таза ұстау, жұмыс құралына қамқорлық жасау, ұжымда ұйымшыл болу және еңбекқорлықты дамыту.

Осы міндеттерге байланысты жалпы білім беретін мектептің бастапқы кезеңінде балаларды халықтық педагогика мен психологияның озық дәстүрлерінде, сондай-ақ өркениет мәдениеті мысалында тәрбиелеу жоспарлануда. Олар ұлттық дәстүрлерді бойына сіңіруді, сондай-ақ студенттердің ана тілінде сөйлей, сөйлей және жаза білуін қалыптастыруды көздейді. Мектепке келген алты жасар бала тез білім алады. Бірінші сынып оқушыларын оқыту көптеген іс-шаралардан тұрады. Өз қызметін ұйымдастырудың ойын, оқу, Еңбек және топтық және ұжымдық нысандарын меңгермей, осы жастағы балаларды тәрбиелеу мүмкін емес.

Бірінші сынып оқушысы алғаш рет көптеген пәндермен кездеседі. Сондықтан, білім беру көзқарасы тұрғысынан балалардың оқу, жазу, санау бойынша бірлескен іс-әрекетінің алғашқы түрлерін ұйымдастыруды мұқият қарастырған жөн [103].

Бірінші сынып оқушысы алғаш рет әлеуметтік тапсырманы орындауға кірісті. Сондықтан оған мұны жақсы жасағанын немесе әлі де жеткіліксіз екенін түсіндіру өте маңызды. Осылайша, бірінші сынып оқушылары Қарапайым тапсырмаларды басқалармен біріктіре отырып, адам дағдыларын үйренеді. Бұл ата-ана тәрбиесінің негізгі әдісі.

Адамгершілік тәрбие процесінде оқушылардың басынан бастап қалыптасатын құрмет, адалдық, кішіпейілділік және мейірімділік,

қарапайымдылық және басқа да маңызды адами қасиеттер ұстанымдарын игеруін қамтамасыз ету қажет.

Рухани-адамгершілік тәрбие еңбекке дұрыс көзқарасты қалыптастыруды да көздейді. Сондықтан мұғалімнің басты міндеттерінің бірі-студенттерге адам еңбегін құрметтеуге, адам өміріндегі еңбектің рөлін түсінуге үйрету.

Бірінші сынып оқушыларына кез-келген жұмысты мұқият және уақтылы орындауға, басталған жұмысты соңына дейін жеткізуге, еңбек мәдениетінің қарапайым элементтеріне, командада жұмыс істей білуге, жұмыс орнын таза ұстауға, еңбек құралдарын дұрыс пайдалануға үйрету керек.

Сонымен қатар, әлеуметтік қатынастардан туындайтын экономикалық білім моральды тәрбиелеуге де қатысты. Экономикалық білім студенттердің зейінін, дәлдігін, сапалы өнімді дайындау қабілетін қалыптастыруды және дамытуды қарастырады.

Бастауыш сынып оқушыларына күн тәртібін сақтай отырып, уақытты үнемдеуге, еңбек пен сыныптан тыс жұмыстарға материалдарды үнемді жұмсауға, өздері өндірген өнімдерден пайда табуға және шығындардан аулақ болуға, жеке және мемлекеттік меншікте алынған кірістерді өлшеуге үйрету керек.

Бастауыш сынып оқушылары өнер туындыларынан негізгі адамгершілік және эстетикалық ұғымдарды, сондай-ақ табиғат, адам қызметі және өнер туралы ұғымдарды білуі керек. Эстетикалық тәрбие ұлттық стандартты өлшемдерді қалыптастыруда үлкен маңызға ие (сыртқы түрі, киім нысаны, ою-өрнек және т.б.) [104].

Баланың тұлға ретінде жан-жақты дамуы, өзіндік дүниетанымын қалыптастыру және оның көкжиегін кеңейту мектеп қабырғасында қаланады. Онда сіз толығымен дамып, өз ойларыңызды еркін білдіре аласыз.

Сонымен қатар қазақстандық білім беру үдерісінде соңғы уақытта студенттерде жалпы білім, білік және дағдыларды қалыптастыруға ғана көп көңіл бөлінуде. Білім беру процесі баланың жеке құзыреттілігі негізінде құрылады.

Қазіргі білім беруде кейбір өзгерістер орын алуда. Тек оның кейбір аспектілері, білім беру және тәрбие жүйесі түбегейлі өзгереді. Жоғарыда аталған мәселені шешудің және қарама-қайшылықтарды жоюдың тиімді әдістерінің бірі-оқу процесінде студенттің жеке және кәсіби дамуын қамтамасыз ететін тұлғаға бағытталған тәсілдің пайда болуы.

Жас жеткіншектерді адамгершілікке тәрбиелеуді жүзеге асыратын маңызды институттардың бірі жанұя болып табылады. П.Ф.Каптерев жанұядағы тәрбиенің басты мақсаты баланың басқаларға және қоғамға байланысты өзінің құқықтарын түсіну деп есептейді. Мемлекетіміз балалар тәрбиелеуде жанұяға мектеп арқылы көмектесіп, жанұялық тәрбиенің мазмұны мен ұйымдастыруына әсер етіп отырады. Мектеп ұстаздары ата-аналармен бірлесіп жас ұрпақтың жан-жақты дамуына, олардың жеке тұлғалық қасиеттерінің дамуына ат салысулары тиіс. Қазіргі кезде мектеп пен жанұя арасында тығыз байланыс жасаудың, мектептің яғни мұғалімнің жанұя өміріне белсенді арасуының үлкен

маңызы бар. Жан-жақты дамыған жеке тұлғаны тәрбиелеп, оқытуда ата-аналармен жүргізілетін жұмыс формалары да әр түрлі болуы қажет.

Бастауыш сынып оқушысының ұжым мүшесі болуына байланысты әлеуметтік ой-өрісі өзгереді, маңызы жоғары қоғамдық іс-әрекеттерге араласуы жаңа әлеуметтік бағдардың, жаңа әлеуметтік сезімдердің қалыптасуына ықпал етеді. Осының бәрі әлеуметтік тәжірибе жинақтауға, негізгі адамгершілік ережелерін меңгеруге септігін тигізеді

2 3 СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН ӘДЕБИЕТТІК ОҚУ АРҚЫЛЫ АДАМГЕРШІЛІККЕ ТӘРБИЕЛЕУДІҢ ӘДІСТЕРІ

2.1 Бастауыш сынып оқушыларының бойына қазақ халық ертегісін адамгершілік құндылықтарды дарыту мүмкіндіктері

Өзіміз көп үміт күтіп отырған жас ұрпақ ата-бабамыздан қалған мәдени мұра халық ауыз әдебиетінің өн бойындағы мәнділігі мен маңыздылығынан, ойшылдығы мен қиялшылдығынан, тапқырлығы мен шешендігінен, әсемдігі мен алғырлығынан тәлім-тәрбиесі мен үлгі - өнегесінен нәр алары анық. Сан ғасырлар бойы ауыз әдебиетіндегі ұрпақтан-ұрпаққа мұра болып келген халықтық тәрбиенің өнеге-үлгілері осы уақытқа дейін өзінің педагогикалық мүмкіндіктерінің мәні зор екендігін дәлелдеп келеді.

Халық ауыз әдебиетінің ішіндегі балаларға ең жақыны - ертегі. Алғашқы қауымнан бастап, бала тәрбиесіне ерекше әсер ететін ертегілерді ойлап шығарған адамзат тарихында ертегілердің тәрбиелік мәні зор. Қазақ ертегілері сан алуан. Ертегі арқылы бала айнала қоршаған ортаны барлай алады, табиғаттың сиқырлы сырларын сезіне біледі, халықтың әдемілік және әдептілік жайлы ұғымдарын бойына сіңіреді, ұлттық салт-дәстүр, әдет-ғұрып туралы түсінік алып, адамгершілік тәрбиесінің бастауларына ден қояды. Өскелең ұрпақты жан-жақты жетілген адамгершілігі мол азамат етіп тәрбиелеуде ертегінің алатын орны ерекше. Ертегі адамның қиялына қанат бітіреді. Білмегенді білгенге сүйрейді. Кімдерден, қай кейіпкерлерден аулақ болуды насихаттайды. Бұл өшпес зор туындылар бала болашағының мәнді мақсатты көзқарасын тудырары сөзсіз.

Ертегі әрбір баланың жеке-дара ой дүниесінің ең нәзік белгілерін жанып тегістейтін жанғыш болып табылады, ал сонымен бірге ол балалардың бірінің жүрегін біріне айқара ашады, балалар ұжымында нәзік интеллектуалдық өзара қарым-қатынастарды тудырады. Қазақ халқының ой-қиялының жемісі болып саналатын ертегілер балалардың адамгершілік тәрбиесінде аса маңызды роль атқарады.

Табиғат аясында мұғалімнің ойынан туып, аузымен айтылған ертегі балалар үшін жарық сәуле, ол сәуле олардың ми қуысының барлық құпия түкпірлерін шарлайтын - жарық сәуле. Олар ертегіге құмартады. Ертегісіз балалар арасындағы интеллектуалдық өзара қарым-қатынастарды түсіну мүмкін емес, ертегіге әуестенбейінше ұжымдық күйініш-сүйініш болмақ емес, ертегі туындамайынша оймен шабыттанған қуаныш балаға ұғынықсыз.

Мектеп табалдырығынан жаңа ғана аттаған балаларды мектеп тартып тұрады, өйткені олар ертегіден ескен теңдесі жоқ сезімдерді ұжымымен бірге сезінгісі келеді. Оларды мұғалім де тартып тұрады, өйткені олар ертегіні содан естиді, ертегіні ұйып тыңдайды. Мұғалім өмір бойы естерінде қалады, ол баланың рухани дүниесінен ең алдымен ертегі ретінде орын алады. Ертегі – бұл кішкентай дән, баланың өмірлік құбылыстарға эмоцияның баға беруі осы дәннен өсіп жетіледі.

Ертегі – бұл ой бесігі, бала тәрбиесін жолға қойғанда, ол осы бесік жөніндегі толғанарлық естеліктерді өмір бойы сақтайтындай ету керек. Ертегі – бұл ойлау ләззаты, баланың ойлауға өз қабілетін орнықтырады, сол арқылы өзінің ар-намыс сезімін орнықтырады.

Қазақ ертегілерінің не үшін қажет екенін А. Байтұрсынов «Ертегінің қадірі қанша,- деп сұрағанда, керектігіне қарай жауап беріледі. Ертегінің керек орындары:

1. Халықтың ұмытылған сөздері ертегіден табылмақ. Олай болса, ертегі тіл жағынан керек нәрсе.
2. Бала әдебиеті жоқ жерде баланың рухын, қиялын тәрбиелеуге зор кедергі бар нәрсе. Баланы қиялдауға, сөйлеуге үйретеді.
3. Бұрынғылардың сана – саңлау, қалып-салты жағынан дерек беруі үшін керекті бар нәрсе»,- деп айтқан болатын [105].

Қазақ халық ертегілері мейірімділікке, адалдыққа, әділеттікке, еңбек сүйгіштікке, тазалыққа, достыққа, әдептілікке үйретеді. Жамандықтан, қулықтан, өтіріктен, зұлымдықтан аулақ болуға тәрбиелеу жолын алға қояды. Әрдайым татулық, бірлік, ынтымақ жеңетінін көрсетеді. Батырлар туралы ертегілер мен батырлар жыры ел қорғау жолындағы батырлардың ерлік істерін дәріптей отырып, ел бірлігі мен жұрт тыныштығын сақтап қорғау азаматтық парыз екенін нықтап, жас ұрпақты елжандылыққа, Отан сүйгіштікке тәрбиелейді.

Бастауыш сынып оқушыларын жан-жақты жетілдіре тәрбиелеуде ауыз әдебиеті үлгілерінің барлық жанр түрлерін қолданудың білімдік те, тәрбиелік те мәнінің зор екені сөзсіз. Соның ішінде қазақ халық ертегілерінің баланың адамгершілік қасиеттерін тәрбиелеуде маңызы зор.

Адамгершілік тәрбиесі мен еңбек, ақыл-ой тәрбиесі бір-бірімен өзара тығыз байланысты. Адамгершілік жағынан дұрыс қалыптасқан адам ғана біреуге қамқорлық жасауға дайын тұрады. Адамгершілік тәрбиесі моральдық жағынан кіршіксіз таза, қоғам мүддесі үшін еңбек ететін, жан-жақты жетілген адам даярлау сияқты тәрбиенің жалпы мақсатына бағытталады. Адамгершілік қасиетінің негізі имандылық пен ізеттілікте. Ал сыйластық, жасы үлкенді сыйлау, сәлемдесу, үлкеннің сөзіне жөнді – жөнсіз араласпау, кісінің алдынан кесе өтпеу, біреуге қиянат жасамау, үлкенге ізетті, кішіге қамқор болу, кішіпейіл, қарапайым болу, адамдармен қарым-қатынаста мәдениет сақтау, көп алдында дарақыланып күлмеу, есінемеу сияқты қылықтарды жас ұрпақ санасына ақырындап сіңіру қажет.

Адам баласы қоғамда өзінің адамгершілік қасиеттерімен, қайырымдылығымен, адалдығымен, әділеттілігімен ардақталады. Моральдық қасиеттер адамдардың қимыл-әрекеттерінен, қарым-қатынасынан шығады. Жақсылық пен жамандық, зұлымдық пен махаббат, әділеттік пен әділетсіздік, борыш пен намыс, ар мен ождан адамның іс-әрекеті арқылы өлшенеді. Осыны ұстанған қазақ халқы жастарды отбасында кішіпейілділікке тәрбиелеуді бірінші міндет етіп қойған. Жастардың жадына «Адамдықтың белгісі, иіліп сәлем

бергені», «Кішіпейілділіктен кішіреймейсіз», «Құдай деген құр қалмайды» деген қағидаларды үнемі уағыздаған.

Адамгершілік қасиеттің өзекті мәселесі – қайырымдылық, достық. Халық ұғымында жақсылық пен жамандық, достық пен қастық, адалдық пен арамдық, парасаттылық пен ақымақтық, мейірімділік пен қатыгездік адамгершілік қасиетінің екі түрлі белгісі ретінде егіздің сыңарындай қатар салыстыра суреттеген.

Жас ұрпақты адамгершілік рухында тәрбиелеу – жоғарыда айтылған мінез-құлықтың дағдыларына, ережелеріне үйретеді. Адамгершілікке үйретудің негізгі жолы - оқу процесі мен оқушылардың күнделікті өмірін, іс-әрекетін, тиімді тәрбие шараларын ұйымдастыру. Оқушылардың адамгершілік туралы түсінігі мол болғанымен тәжірибеде іс-әрекеті, тәртібі біліміне сәйкес келмейтін жағдайлар кездеседі. Олар жақсы, жаман әдеттерді білгенімен, оны өз өміріне сәйкестендіре, тәртібінде іске асыра алмайды. Өйткені, ережені есте сақтау оңай да, оны үнемі ескеріп, өз іс-әрекетінде жүзеге асыру қиын. Сондықтан адамгершілік жайында түсінік білім берумен қатар дұрыс тәртібін, іс-әрекетін ұйымдастыруды көздейді. Адамгершілік тәрбиесінің мазмұнына үлкенді сыйлау, беделін мойындау, еңбек адамдарын құрметтеу, қамқорлық жасау, адалдыққа, шыншылдыққа, қарапайымдылыққа, мақсаттылыққа, шешімділікке, табандылыққа, белсенділікке, батылдыққа, ұстамдылыққа, ұйымшылдыққа тәрбиелеу де жатады.

К.Д.Ушинский: «... шығармада келтірілген адамгершілік іс-әрекеті, адамгершілік сезімді, адамгершілік ойды сүюге баланы итермелейтін әдеби шығарма өнегелі шығарма» деп жазған [106].

Сонымен адамгершілікке тәрбиелеуде қазақ халық ертегілеріндегі кейіпкерлер бейнесі көбіне қарапайым адамдар болып келеді. Ертегі – ауыз әдебиетінің ықылым заманнан келе жатқан көне де мол мұрасы. Оның ертегі деп аталуының өзінен де, сол сияқты ертегілердің «Бұрынғы өткен заманда», «Баяғы өткен заманда», «Ерте, ерте, ертеде, ешкі құйрығы келтеде» деп басталуынан да оның атам заман туындысы екенін аңғару қиын емес. Ертегілерде халық басынан кешкен ғасырлар ізі жатыр. Олардың еңбекші халықтың тұрмыс-тіршілігі, әдет-ғұрып, елдік тарихы, қилы-қилы қиын қыстаулары, халықтың мұң-шері, арман-мұраты бейнеленген.

Қазақ ертегілерін академик М.Әуезов үш жанрға бөледі; қиял-ғажайып ертегілері, хайуанаттар жайлы ертегілер, шыншыл ертегілер. Солардың ішіндегі ең көнесі, әрі ертегілердің мол саласы – қиял-ғажайып ертегілері. Бұл ертегілерде табиғаттың тұңғиық сырларын әлі танымаған адам ойының сәбилік шақтары, соны білсем деген халық арманы, әлемді шарласам, жеті қат жер асты құпиясына үнілсем, тіршілік өмірін жеңілдетсем деп армандаған халық қиялы бейнеленген.

Сол дүниеде жақсылық пен жамандық, әділдік пен жауыздық, адалдық пен қаскөйлік бітіспес арпалыста болады. Ертегілерде тартыс осы қарама-қарсы күштер арасында әділдік пен жауыздық, арасында өрбиді. Қиял-ғажайып ертегілеріндегі қаскөйлік аса үрейлі, жауыздығында шек жоқ

жалмауыз кемпір жойқын күш иесі болып бейнеленеді. «Алтын сақа» ертегісіндегі жалмауыз кемпір бойында қандай ерен қуат бар, күнәсіз балаға деген қаскөйлігі қандай. Сақасын іліп ала қашқан балаға жете алмасын білген соң, ол бір тісін жұлып түсіреді тағы бір тісін жұлып лақтырғанда, тайдың тағы бір аяғы жұлынып түседі.

Қиял-ғажайып ертегілердегі мекен жайлар да сиқырлы, жұмбақ әлемі. Адам тек түсінде ғана көрерлік қиял сарайлары. Олар таңғажайып жиһазға толы. Қиял-ғажайып ертегілеріндегі кейіпкерлердің ішіндегі адамға жағымсыз, сұм кейіпкерлер-мыстан кемпір, жезтырнақ, айдаһар, жалғыз көзді дию сияқты талай басқа да сиқырлы күштер бар.

Солармен қатар адамдарға дос, қиын-қыстау кезде жол табар, ажал аузынан алып қалар, адамның қаскөй күштерді жеңуіне көмектесер жанды тіршіліктер, жансыз заттар да көп кездеседі. Олар үнемі жақсылықтың, әділдіктің жақтаушысы ретінде суреттеледі.

Көп ертегілерде суреттелген әділдік пен жауыздық арасындағы күрес халықтың әділдікті аңсау арманынан туған. Әділдік пен адалдық жолындағы халық ортасынан шыққан қаһарман жалпы адам бақыты үшін ешбір қауіп қатерден тайынбай, үрейлі алып күштерге қарсы айқасқа түседі. Әділеттіктің жақтаушысы ретінде мерген, батыр, айлалы, ақылды адамдар бейнеленген. Олар қарапайым адамдар. Бірақ алдына қойған мақсатты биік, сондықтан да ертегілер көбіне жақсылықпен аяқталады, әділдік жақтаушысы адамның мерейі үстем болумен тынады.

Кедей, жесір кемпірдің баласы немесе әке-шешесі жоқ, өмірі кедейліктен көз аспаған тазша өзінің ақыл-айласы, тапқырлығымен ханды, оның уәзірлерін жеңіп, ақыр аяғында хандықты не уәзірлікті өз қолына алады. Ертегінің аяғы жақсылықпен аяқталады.

Ертегінің тағы бір саласы – тұрмыс-салт ертегілері және хайуанаттар туралы ертегілер. Бұл ертегілерде көбінесе елдің тұрмыс-тіршіліктері суреттеледі. «Түлкі мен ешкі» ертегісінде айлакер түлкі ешкіні құрығына оп-оңай түсіре қояды. Апанға абайсызда түсіп, шыға алмай шарасызданған түлкі су іздеп шөліккеп жүрген ешкіні сол апанға алдап түсіреді. Қу түлкі ешкі мүйізіне шығып зытады, аңқау ешкіні алдап ұрады. Осы арқылы халық керемет ойын кемеңгерлік түйін жасаған: «Өтірікке алданба, басың бәлеге душар болар», - деп аңқау жандарды сақтандырған. Ертегілерде түлкі- қу, айлакер. Оқушылар ертегілердегі әрбір кейіпкерлердің жаман әдетінен аулақ болуға, жақсы кейіпкерлерге қарап қайырымды, мейірімді болуға талпынады.

Қазақ ертегілерінің ең мол тараған түрі – шыншыл ертегілер. Халық өзінің дүниетанудағы, қоғам тіршілігіндегі, үй тұрмысындағы іс-әрекетін, күрес-тартысын, талап-тілегін осы шыншыл ертегіге жиып түйген. Бұл ертегідегі кейіпкерлер күнделікті өмірдегі еңбек адамдары. Шыншыл ертегілерде жауыздық иелері де көбіне нақтылы адамдар: хан, бай, молда. Шыншыл ертегілерде таптық сипат айқын. «Айлалы тазша» әңгімесінде тазша бала айла-амалмен, тапқырлық, ақылдылығымен ханнан да, оның баласынан да кек алады. Тазша жайындағы ертегілерде жауыздық иелері күлкі-ажуа етіледі, олардың

зұлымдықтары, ашкөздіктері, әділетсіздіктері әшкереленіп отырады. Тапқыр да алғыр, ақылды да айлакер тазша - халықтың сүйікті қаһарманы. Халық сол қаһарманы арқылы жауыздыққа қарсы тұрады, көптеген кедергілерден, қиындықтардан өтіп, өз мақсатына жетеді.

Кіші мектеп жасындағы оқушыларды адамгершілікке тәрбиелеуде қазақ халық ертегілеріндегі ұнамды кейіпкерлердің жақсы қасиеттерін балалар бойына сіңіру, ұнамсыз кейіпкерлердің жасаған зұлымдықтарынан аулақ болуға үйретеді. Ертегілерді оқу арқылы балаларда қарапайымдылық, кішіпейілділік, қайырымдылық, адалдық сияқты қасиеттер қалыптасады. Оқу пәндерінде ертегілердің тілі түсінікті, қанатты сөздер мен бейнелі тіркестерге бай болып келеді.

Қазақ ертегілерін ең алғаш зерттеп, жинақтаған Шоқан Уәлиханов, Г.Н.Потанин, В.В.Радлов, А.Е.Алекторов, А.Ивановский, Л.Исаков, О.Әлжанов, Р.Дүйсенбаев, М.Көпеевтер болса, кейін Э.Диваев, Н.Пантусов, А.Мелков, М.Әуезов, С.Сейфуллин, М.Ғабдуллиндер зерттеп жинақтай бастады. Бұл зерттеушілердің барлығы да ертегілерді адам баласының арман мүддесі, болашақтан күтетін үмітінен, қиялынан туған деп қарастырады. Ертегілерге үлкен мән беріп зерттеген Максим Горький «Ертегі деген нәрсе маған басқа бір өмірдің сәулесін ашқандай, сондай жақсы өмірді ойлаған, сол үшін қорықпай, еркін күресетін бір күш барлығын көрсеткендей болды», - дейді [107]. Бала ертегіні тыңдай отырып, өмірді түрлендіре алатын күш адаммен ғана байланысты, адамның өзінде екенін сезе алады. Адам ғана құдіретті күштің иесі.

Ертегінің құрылымын, негізгі мазмұнының бағытын қарайтын болсақ, оның басты мақсатының өзі өмір мұратына жетудің жолдарын, ол үшін қажет адамдық сапаларды көрсету екені айқын көруге болады. Ең алдымен өмір мұратына жетуге бірінші кезекте келетін, ең басты сапа - ақылдылық. Ақылдылық ертегілерде адамдық қасиетте ең жоғары идеялық дәрежеге дейін көрінеді. «Аяз би» ертегісінде ақылдылықтың басты көрінісі тапқырлық болып келеді. Ертегідегі Жаман өзінің тапқырлығының арқасында хан қызына үйленеді, хан болады. Ханның қызы Жаманға жеңгесінен гауһар тас, пышақ, тәрелке және қайрақ тас беріп жібереді. Жаман балға мен төсті алған соң, қайрақты төске қойып, балғамен ортасынан бөліп, тәрелкені уатып, пышақты жетесінен сындырып, гауһар тасты қақ жарып қызға беріп жібереді. Мұндағы хан қызының сыры: «Қайрақтай болып үгітілгенше, тәрелкедей болып уатылғанша, пышақтай болып басы кесілгенше сыр айтпайтын кісі мына гауһар тастай қақ жарып мені алады», - дегені еді, сол сыры «пышақтай болып басым кесілгенше айтпаспын!» - деп пышақты сындырып, «қайрақтай үгілгенше» - деп қайрақты уатып, «тәрелкедей уатылғанша» - деп тәрелкені қиратып, сыр шашпаймын, гауһар тастай қақ жарып сені аламын, - деп гауһар тасты қақ бөліп, уәде беремін, - деп Жаман жауап береді.

Ертегілер өз кейіпкерлерінің өмір мұратына, адам бақытының ең биік шыңына жетуімен аяқталады. Ертегі балалардың ой-өрісін дамытып, тіл байлығын арттырады.

Қазақ ертегілеріндегі ақылдылықтың тағы бір көрінісі – көрегендік, алдын ала болжай білу. Мысалы, «Ер Төстік» ертегісі көп ертегілермен салыстырғанда, мазмұны, сюжеті, сөйлем құрылысы, тілі жағынан ерте заманда шыққан ертегі екендігін аңғартады. Ертегіден қазақ халқының ескі мал шаруашылық өмірін және олардың дүниетаным көзқарасын көреміз. Ертегінің оқиға желісін алсақ, табиғаттың асау күштерімен алысып, малды аман сақтап қалу жолында, елінен, жерінен адасып кеткен ағаларын іздеп тапқан Ер Төстіктің ерлігін суреттесе, екінші жағынан, әр түрлі дию, перілермен күресі баян етіледі.

«Ер Төстік» ертегісінде жалпы ертегілердің қаһармандарына тән іс-әрекеттер толық сақталады. Ер Төстіктің өзі – асқан күш иесі емес, жүректі жігіт. Ертегінің алға қойған негізгі мақсаты – табиғаттың сыры мәлімсіз күштерін жеңу. Адамға зиян ойлайтын Бектөре, Темірхан, Шойынқұлақ тәрізді жауыздың иелерінен үстем шығып, оларды қалай да өздеріне бағындыру болғандықтан, Ер Төстікке көмекші әр түрлі жолдастар, серіктер береді. Әр түрлі жауыздықтардың ұясы болған адам баласына қастық қана ойлайтын кейіпкерлер Бектөре, Шойынқұлақ, Темірхан, пері, жын, дию, мыстан кемпірлер қаншама күшті, айлакер болса да, Ер Төстіктен жеңіледі. Халық жақсылықты алдан күтеді, болашаққа сенеді.

«Ер Төстікте» кездесетін ұнамды, ұнамсыз кейіпкерлер басқа ертегілерде де бар. Кейде олардың іс-амалдары, айла-тәсілдері де өзара бір-біріне жақын. Ертегілердің бірыңғай жауыздық өкілі ретінде жиі кездесетін ұнамсыз кейіпкерлер – мыстан кемпір. Ол қай ертегіде болсын қастық істейді және жер жүзі халықтары ертегілеріне тән зұлымдық бейнесі. «Ер Төстік» әңгімесінің оқиғасы да басқа ертегілер тәрізді, тыңдаушыларға ауызша айтып беруге лайықты құрылған. Оқиғаның алғашқы басталуы шындық өмірде бола беретін құбылыстарша басталады. Алдағы қыстың қатаң болатындығын ерте сезген ел жылқысын алыс отарға қыстауға айдатуы, Ерназар балаларының көп жылдар келмеуі, шал-кемпірдің ашығуы- бәрі де шындық оқиғаларға ұқсайды. Бірақ мұның бәрі келешек негізгі оқиғаның кіріспесі – экспозициясы. Сюжет жүйесіндегі алғашқы байланыс – «Шаңырақтың күлдіреуішінде керулі тұрған кер биенің төстігі». Ер боп туған ұлдың есімі, ертегінің аты, әңгімеде кездесетін шындық және ғажайып оқиғалардың бір тамыры сол кер биенің төстігінде жатыр. Ертегі желісіндегі екінші байланыс – Ерназардың Сорқұдыққа қонуы, жанынан қорқып, жалмауыз кемпірге садағының ұшын шығаратын Ер Төстіктің егеуін қалдырып кетуі. Осыдан әрі қарай оқиға шиеленісе түседі. Егер біз осыған дейінгі оқиғалар Ер Төстіктің ағаларын іздеп жатуы, айдауға жүрмеген көп жылқыны күрең биенің ертуі, Ерназардың тоғыз баласына қыз іздеуі, үйлендіруі - бәрі де халықтың өміріне шындық өміріне жанасса, Ер Төстіктің жер астына түсуінен қиял-ғажайып оқиғалар басталады.

Жылан патшасы Ет Төстікпен достасып, оны жер астының патшасы Темірханға жұмсайды. Ертегі оқиғасы қиындай, шиеленісе түседі. Темірханға беттеген сапарында Саққұлақ, Таусоғар, Көлтауысар, Қиян-қырағы тәрізді жақсылық иелері болмаса, Ер Төстіктің не болары белгісіз еді. Қиын жағдайда

көмектесу үшін және зұлымдық өкілдерін Ер Төстіктің жеңіп шығуы үшін енгізілген бұл эпизодтық қаһармандар, бір жағынан, ертегіге қиял-ғажайыптың сипат берсе, екінші жағынан, Темір хан мен Кенде ханды қалай жеңгеніне дәлелдеме болып отыр.

Ертегідегі оқиғаның шарықтау шегі – Ер Төстіктің жер бетіне шығып, Шойынқұлақпен күресуі, ал оны жеңіп, үйіне келуі оқиғаның шешуі болып саналады. Қандай ертегі болса да аяғы жақсылықпен бітеді. «Ер Төстік» ертегісі де осыны дәлелдейді. Ер Төстікке сандаған бөгет, қиындықтар кездеседі. Оның әрқайсысы – жеңуге болмастай қиындықтар. Әйтсе де әр түрлі себептермен бас қаһарман сол бөгеттердің бәрін жеңіп шығады да, «барша мұратына жетеді». Бұл барлық ертегілерге тән шешу және халықтың өмірге оптимистік көзқарасын көрсететін тұрақты шешім.

Сонымен қатар, «Тазшаның қырық ауыз өтірігі» ертегісінде ханның: «Қызымды мүдiрместен қырық ауыз өтірік айтқан өтірікшіге беремін», - деген хабарын естіп, талай байдың ханның қызынан дәмелі балалары, көптеген мырзалар келеді, бірде-бір қойылған шартты орындай алмайды, мұны тек тазша бала орындайды. Ол өзінің әңгімесін «мен анамның құрсағында жатқанда, тумаған атамның жылқысын бақтым» деп бастайды да, адамға таныс жанды - жансыз табиғат дүниесінің барлығын қосады. Барлық әңгімесінде бір ауыз шындық қоспай, бір оқиғадан екіншісін тудыра отырып, барлық өтірік әңгімелерін тапқырлықпен айтып береді. «Бұл әңгімелерді әдейі даярлап келген екен, мен оны мүдiртейін», - деп оқыс сұрақтар қояды. Ханның бәйтерегі қысқа шығар деген сұрағына «болса болар, түбінен ұшқан күйкентай басына кешке жетіп, қонушы еді», - дейді, «Құдығың тайыз шығар», дегенде «болса болар, ертемен тастаған тас түбіне кешке жетуші еді» деп жауап қайырады. Тазшаның «тазша» деген аты болмаса, оның халық арасынан шыққан алғыр, ақылды, тапқыр бала екендігін көруімізге болады. Ол өзінің ақыл-өнері арқасында көптеген қиын жағдайлардан, ауыр халдерден аман-есен құтылып, сан алуан сындардан мүдiрмей өтеді. Ертегілердегі Ер Төстік, тазша бала, Аяз бидегі жаман арқылы, адамды ақылды жасайтын еңбек екенін көрсетуді мақсат ететіндігін көруімізге болады.

Ертегіде өмір мұратына жету үшін ең керек нәрсе адам үшін ақылдылық екені айтылса да, сол ақылдылыққа жетудің жолы еңбек деген түсінікті аз сөзбен ғана беріп отырады.

Халықтың аңыздан – аңызға тараған ертегі, аңыз әңгімелерінің барлығында ақылдылық пен ақымақтық, әділеттілік пен әділетсіздік қатар бейнеленеді. Арамдық пен жауыздық апатқа ұшырап, жеңіліп, жақсылықтың үнемі жеңіске жетуі халықтың бақытты бейбіт өмір аңсағанын көрсетеді. Ертегіні оқыту барысында қандай қиыншылық болса да, қарсы тұра білу, еңбек адамын қадірлеу, биік адамгершілік қасиеттер дәріптеледі [108].

Әдебиеттік оқу сабағында ертегілерді оқыту барысында «бұл ойдан шығарылған, өмірде кездеспейді» деудің қажеті жоқ, жан-жануарлардың сөйлемейтінін балалардың өздері де біледі, бірақ ертегіде кездесетіндерді қиялдау оларды көңілдендіреді, армандауға үйретеді. Оқушыларға

кейіпкерлерге қарапайым мінездеме беруге үйретуде ертегілердің берер пайдасы мол. Ертегі кейіпкерлеріне берілетін мінездеме әдетте айқын белгілерді көрсететін, анық, түсінікті болып келеді. Қара сөзбен жазылған ертегілер мәтінге жақын үлгімен жазылады, мазмұндалады, кейде ертегіні оқымай-ақ, мұғалім оның мазмұнын қызықты етіп айтып береді. Егер әртістердің орындауында фонохрестоматияны пайдаланса тіпті жақсы. Ертегі балаларды жоспар жасауға үйрету үшін өте қолайлы. Оны бөлімдерге бөлу, ат қою, қандай суреттер салуға болатынын анықтау, өз беттерінше бақылау жасатып үйрету керек. Кейбір ертегілерді сахналап, қуыршақ жасатып сыныптан тыс жұмыстарды орындауға болады. Ертегілерді балалар қызыға оқиды, олардың мазмұнын бір оқығанда-ақ игереді. Ертегілердегі көркем бейнелі сөздердің, сондай-ақ оқушыға түсінуге қажет болатын сөздер мен тіркестердің кездесетініне мұғалім әр кез көңіл аударуы тиіс. Сөз мағыналарын ашып, анықтап түсіндіруде түрлі тәсіл қолдануға болады:

а) сипаттама түрде түсіндіру тәсілі бойынша сөздер семантикалық табиғатына орай қысқаша, кейде толық, жан-жақты түсіндіріледі;

ә) сөз мағыналарын анықтауда қолданылатын екінші бір өнімді жол-синонимдік тәсіл;

б) аралас анықтама – сипаттама түріндегі анықтама мен синонимдік анықтаманың аралас берілуі арқылы көрсетіледі.

Адамгершілік тәрбиесі – тәрбиенің ең күрделі саласы. Мораль ережелерін жасөспірімдердің мінез-құлық дағдысына айналдыру, олардың рухани және дене күші қабілеттерін барлық жағынан жетілдіріп дамыту ең басты талап болып саналады. Адамға қамқорлықпен қарау, өзіне де, өзгеге де жоғары талап қоя білу, қоғам мен ұжым алдындағы жауапкершілікті терең түсіну сияқты сезімдер адамгершілік тәрбиесі арқылы қалыптасады. Қоғамда адамгершілік тәрбиесі оқушының бойына берік моральдық сезім мен өнегелі мінез-дағдыларын қалыптастыруды көздейді. Ал бұл баланың болашағы үшін, яғни дұрыс мінез-құлқы қалыптасуы үшін өте маңызды.

Жасөспірімдерді жоғары адамгершілікке тәрбиелеуде балаларға арналған көркем әдебиеттің алатын орны ерекше. Олар миллиондаған адамдарды жігерлендіріп, қуанышқа бөлейтін қайнар бұлақ болып қызмет етуге, сол адамдардың еркін, сезімі мен ой-пікірін білдіруге, олардың идеялық жағынан баюына және адамгершілік тәрбие алуына қызмет етуге тиіс. Көркем шығарма кейіпкеріне бала еліктеп, сол арқылы жағымды қасиеттері дамиды.

Көркем шығарма өзінің эмоциясының әсері арқылы, өз кейіпкерлерінің іс-әрекеті арқылы балаларда адамгершілік сезімдердің қалыптасуына көмектеседі. Адамгершілік сезім -адамгершілік іс-әрекеттің басты көзі. Сондықтан адамгершілік тәрбиесіне А.С. Макаренко ерекше мән беріп: «Жастарды нағыз мінез-құлыққа тәрбиелеу дегеніміз – олардың адамгершілік сезімін тәрбиелеу», - деп атап көрсеткен болатын [109]. Көркем шығарма оқушыларға өмір сырларын образ арқылы танытып, жасөспірімдердің моральдік түсінігін қалыптасуына, баланың бойына жоғары адамгершілік сапаларының берік ұялауына ықпал етеді. Оқушыларды көркем шығарма оқуға

ынталандыру жас өспірімдерді адамгершілікке тәрбиелеу жұмысының маңызды буыны болып саналады.

Дүниедегі адамның жеке басынан күрделі де бай ештеңе жоқ. Оны жан-жақты дамыту адамгершілік жағынан жетілдіру – тәрбиенің мақсаты. Бұл мақсатқа жету жолы да адамның өзі сияқты күрделі.

Адамгершілік тәрбиесінің бағдарламасы дегеніміз – бейнелеп айтқанда, адам болып шыға алатын тіршілік иесін қалыптасырып, жасап шығаратын жоба. Бұл - адам жүрегінде ізгілік жасау бағдарламасы.

Қазіргі оқу-тәрбие жұмысының өмірдің өзі алға қойып отырған өте маңызды мәселесі – адамгершілік пен білімнің, рухани мәдениет пен білімділіктің өзара байланысы.

Адамгершілік тәрбие беруге басшылық ету мектеп өмірінде әрбір тәрбиеленушінің әлдекімге қамқорлық жасап, әлдекім үшін күйіп-пісіп, мазасыздануынан, әлдекімге өз жүрегін арнауынан көрінетін бір қарағанда байқала бермейтін моральдық күш жасау деген сөз. Осы арада біз адамгершілік тәрбиенің мынадай бір қағидасына келеміз: адамды тәрбиелейтін орта жасалып, үнемі байытылып отырғандықтан ғана алдын -ала ықпал жасау құралдары тиімді болады.

Бастауыш сыныптардың мұғалімі адамның жақсы және жаман мінез-кұлқын баланың ажырата білуін күн сайын дерлік үйретіп отырады. Адамгершілік туралы түсініктер анықтама берілмесе де балаларда осылай біртіндеп қалыптасады. Балалардың істерінде адамгершілік ұғым көпшілік пайдасына, олардың қоғамдық мінез-кұлқына қарап игеріледі, демек адамгершілік мінез-кұлқы дағдыланумен толықтырылып отырылады. Адамгершілік түсінік пен мінез-кұлқы бірлігі адамгершілікке тәрбиелеу тиімділігінің негізгі көрсеткіші.

Адамгершілікке тәрбиелеудің жетістіктері, оқу-тәрбие жұмысының басқа да түрлері сияқты, көбінесе жүйелілігімен анықталады.

Мұғалім 1-сыныпта бәрінен бұрын қайырымдылық пен әділдік туралы түсінікті қалыптастыруға баса назар аударады. Қайырымдылықты адамдарға ілтипатпен, ниеттестікпен қарау деп әділдікті өзінің және басқалардың мінез-кұлқы мен пікіріне объективті түрде адамгершілікпен баға беру деп түсіну керек.

2-сыныпта оқушылар алдында қайырымдылық пен әділдік, жолдастық пен достастық ұғымдарының шеңбері ұлғая түсіп, оның үстіне ұжымдық пен ортақ іске жеке басты жауапкершілігі туралы түсініктер қалыптасады. Төменгі сыныптарда адамгершілікке тәрбиелеу мазмұнындағы көзқарастардың кейбір қайшылықтарына қарамастан, бұл жұмыстың дәрежесі туралы әңгіме болып отырғанда олардың біртұтастығы мүлде айқындала түседі. Оқушылардың адамгершілік тәрбиесін орта мектепте оқып үйренген кезде, олардың адамгершілікке сенімі қалыптаса түсуі керек. Адамгершіліктің күрделі ұғымы мен категориясы бүкіл қоғамдық тарихи тәжірибені қайта өңдеуден және жете түсінуден шығуы ықтимал және ол жеке тәжірибеден алынған сияқты мораль туралы ғылымды игеру нәтижесі болып табылады.

Сондықтан адамгершілікке тәрбиелеу - санасы қалыптасуына басшылық ету, демек оқушыларды этикамен қаруландыру деген сөз. Бірақ, бұл ережелермен келісе отырып, адамгершілікке тәрбиелеу ұғымын қалыптастыру міндеті төменгі сыныптарда толық шешіле алмайды, өйткені балалар өздерінің білім дәрежесі жағынан да, өмір тәжірибесі жағынан да бұған әзірленіп болмаған. Міне сондықтан да төменгі сынып оқушыларын адамгершілікке тәрбиелеп, білім беру ең алдымен олардың адамгершілік тәрбие жағынан ұғымы болуын, адамгершілік тәрбиесін сезініп, бұл жөнінен тәжірибесі де болуын керек етеді. Адамгершілік тәрбиесі түсінігі туралы айта отырып, оқушылар адамгершілік тәрбиесінің негізгі нормаларымен өмірден, айналасындағылардан, әдебиеттен айқын мысалдар арқылы және өмірден алынған өз тәжірибесіне сүйене отырып танысады, бірақ, бұл арада түсіну сезімінің дәрежесіне тән істі талдап қорытуға байланысты болады.

Қазіргі кезде адамның ақыл-ой, шығармашылық мүмкіндіктеріне қойылатын талаптар артуда. Мұндай күрделі міндеттерді шешудегі орта мектептің бастауыш сатысының алар орны ерекше. Оқушылардың білім берудің барлық кейінгі сатыларында нәтижелі дамуын анықтайтын негіз бастауышта қаланатындығы баршаға белгілі.

2.2 Әдебиеттік оқу сабақтарында қазақ халық ертегілерін оқыту арқылы оқушыларды адамгершілікке тәрбиелеу жолдары

Оқушылардың білімге қызығуын дамытып, оны толық игеруін қамтамасыз ету әр мұғалімнің көп еңбектеніп, ізденуін талап етеді. Сабақтың тиімді де, қызықты өтуі мұғалімнің білім деңгейіне тікелей байланысты.

Бұл жөнінде Д. И. Менделеев «Ғылымды күшті меңгерген және оны сүйетін мұғалім ғана өз шәкірттерінің бәріне жемісті ықпал жасай алатынын» ескертті. Расында да, оқушыларды білім жүйесімен қаруландырып қоймай, олардың назарын, білгендерін, жадында сақтай білу қабілетін, ойлауын, тіл шеберлігін, білімге құштарлығын, өмірге көзқарастарының дұрыс қалыптасуын, басқа да қасиеттерін жетілдіретін оқу-тәрбиелік және педагогикалық негізгі мақсат болу қажет.

Әдебиеттік оқу сабақтарында оқыту процесінде тұлғаның оқу белсенділігін дамыту, қалыптастыру-өзекті мәселе. Осы өзекті мәселеге назар аударудың мәнісі, бала тұлға ретінде қалыптасуы үшін өзіндік санасы, ой-пікір көзқарасы болуы, қорытынды жасай алу қабілетіне ие болуының маңыздылығында. Соңғы жылдарда ана тілі пәнінің орны ерекшеленіп келеді. Біз бұл пән арқылы баланың тұлғалық, адами қасиеттерінің дамуына, өз Отанын сүйуге өз ана тілін құрметтеуге, сондай-ақ ақын- жазушылардың өмір тарихымен, шығармасымен таныстыра отырып, олардың сөйлеу, ойлау қабілетінің артуына ықпал жасаймыз. Оқушылардың ойлау ой- тұжырымдары өмірден сабақ алу арқылы қалыптасады. «Көре- көре көсем болады, сөйлей-сөйлей шешен болады» – деген мақал өмірден алынған.

Қазіргі оқулықтар оқу әрекеті жүйесімен жазылғандықтан, оқушының негізгі құралына айналып, өздігінен ізденудің көзі болады. Бұдан мұғалім қызметі жеңілдеді деген пікір тумауы керек, керісінше, оқу үрдісінде өтіп жататын психологиялық, педагогикалық жағдайларды бірден танып, әр оқушы ерекшелігіне қарай оқу әрекетін шебер ұйымдастырушы психолог-мұғалім болу жауапкершілігі артып отыр.

Әсіресе бала психикасына қатты әсер етіп, оның айналадағы өмірді, көркем, әсем түрде қабылдауына көбірек жол ашатын - көркем шығарма. Ал көркем шығарманың мұндай әсер етуі, оқушының оны эмоциялы қабылдауы оның жеке басының қалыптасуына ықпал етіп, оқушы өз сенімін сабақты өмір, дүние, құбылыс туралы түсінігін нақтылай түседі, мұның өзі солар туралы тұтас ұғымына, бара-бара ол ұжым оқушының сеніміне айналады. Оқу материалын өту көзінде түгелдей барлық сабақты ойланып, ондағы қолданылатын әдіс пен тәсілді анықтап алып жоспарлы жүргізгенде ғана нәтижелі болады.

Бастауыш мектептегі оқу сабағын жүргізгенде мыналарды ескерту қажет:

1) бастауыш сынып оқушыларының оқу машығын жетілдірудің ең негізгісі – оқушының дұрыс және мәнерлеп тез оқуын қамтамасыз ету. Онсыз оқушының мәтінді толық түсінуі де қиын болады. Сондықтан сабақта қолданатын әдіс, тәсіл оқудың техникасын жетілдірумен бірге баланың кітапқа,

оның оқуға ынтасын арттыратындай, бір мәтінді бірнеше рет жалықпай оқуға жағдай жасайтындай болуы керек;

2) төменгі сынып оқушыларының әсіресе абстрактылы ойлауы жеткіліксіздеу болғандықтан, оқу сабағында оқушының білімін толықтыра отырып, оның ойлануы, қызығушылығы, бір затты екіншісімен салыстыру, бірін екіншісіне қарама-қарсы қойып салыстыра отырып байқампаздығын тануға баулитын әдіс, тәсілдің сабақта көбірек қолдануы қажет;

3) бастауыш сынып оқушыларының көркем әдеби шығарманы түсінуге керекті мәселені – образды түрде ойлануға күші жеткізімейтінін ескеріп, оқушының шығармашылық қиялын ұштарлықтай тәсілдер көбірек қолданылуы қажет. Затты не оқиғаны өзі көріп, нақты елестете алатындай жағдай жасап отыру [110].

Бастауыш сынып балаларының қиялы әдеттегіден тыс, ерекше. Олар шындық өмірді қиялдағымен біріктіре отырып, өзі ойлап тапқан дүниеде өмір сүруі мүмкін. Олар ағаштардың немесе хайуанаттардың сөйлесетініне, ертегідегі оқиғаларға сенеді. Бұл жастағы балалар естіген ертегі-әңгімелер желісімен өзі де оларды құратыра алады. Сондықтан мұғалім ертегі не әңгімені бастап беріп, оны аяқтауға оқушыға тапсыратын болса, балалар оны аяқтаудың түрлі жолдарын қарастырады. Мысалы, бір ертегіні бастаймын: Ертеде бір түйе болыпты. Ол кіп-кішкентай екен. Оны өзінен үлкен жануарлар мазақтай беріпті. Әсіресе шыбын көп күліпті. Бірде шыбын түйе көлеңкелеп жатқан ағаштың бұтағына отырып алып, оны мазақтай бастады...

«Ертегіні аяқта» деген тапсырма берілді. Сонда оқушылардың аяқтаған нұсқалары.:

1....Сонда түйе шыбынның бетіне түкіріп жіберді. Шыбын тұншығып қалды.

2. «Сен неге кішкентайсың?»- деді шыбын. Түйе ашуланып: «Сен менен де кішкентайсың ғой», - деді. Сол-ақ екен түйе үлкен болып өсіп кетіпті. Ал шыбын сол қалпында қалыпты.

3. ...Шыбын түйені қоймастан мазақтай берді. Солай отырғанда бір торғай келіп жеп кетті.

4....Түйе ашуланып, орнынан тұрып басқа жаққа кетіп қалады. Шыбын артынан қалмай, ұшып жүріп мазақтай береді. Түйе оны ұстап өлтірмекші болады. Қолын соза-соза оның бойы ұзарып, биік болып кетеді. Шыбын оны енді мазақтамайтын болды.

Қиялдау қабілетін дамыту баланың пайымдауына жатпайтын нәрселерді басқалардың не жөнінде айтқаны туралы көз алдына жақсы елестетуіне мүмкіндік береді. Қиялдау балаға естігенінен ұғынуға және оны көз алдына елестетуге көмектеседі.

Оқулық – оқу процесінің мазмұнын баяндайтын оқу құралы. Атамұра баспасынан 2018 жылы басып шығарылған. Авторлары Б.Т. Қабатай, Ү.К.Зейнетоллина, В.А.Қалиева 3 - сыныптың әдебиеттік оқу оқулығында Ертегіні жалғастыруға байланысты мынадай тапсырма берілген. [112]

Сабақтың тиімді болуы көп жағдайда оның негізіне байланысты болады. Ол әр түрлі болып құрылуы мүмкін.

Жанды табиғат.

- 1-сабақ Оқуға шақыру Ахмет Байтұрсынұлы
 - 2-сабақ Күн шыққанда Ілияс Есенберлин
 - 3-сабақ Есеннің кірпісі Сапарғали Бегалин
 - 4-сабақ Шегіртке мен құмырсқа Иван Крылов
 - 5-сабақ Құмырсқаның қанағаты Ертегі
 - 6-сабақ Қараторғай Жүсіпбек Аймауытов
 - 7-сабақ Қамқорлық. Бердібек Соқпақбаев
 - 8-сабақ Гүлдер Тұманбай Молдағалиев
 - 9-сабақ Табиғаттағы байланыс Бейсебай Кірісбайұлы
 - 10-сабақ Сен ұйықтап жатқанда Бердібек Соқпақбаев
 - 11-сабақ Бау-бақша аясында Бейсебай Кірісбайұлы
- Жүзім жегісі келген қасқыр ертегі
- 12-сабақ Алмастың ағашы. Мархабат Байғұт
 - 13-сабақ Ақсақ киік. Сәкен Сейфуллин
- Киіктің айласы Әуелбек Қоңыратбаев
- 14-сабақ Нені үйрендім?

Жақсыдан үйрен, жаманнан жирен

- 15-сабақ Жақсы деген немене? жаман деген немене?
 - 16- сабақ Жақсылық жасау борышың Баланың айласы Ыбырай Алтынсарин
 - 17-сабақ Жақсыдан үйрен Малды пайдаға жарату Ыбырай Алтынсарин
 - 18-сабақ Адамдық борышың Шәкәрім Құдайбердіұлы
 - 19-сабақ Абайдың отыз сегізінші қарасөзі
 - 20-сабақ Батыр туса - ел ырысы
- Батырлар жыры Қобыланды батыр
- 21 - сабақ Том мен Бекки Марк Твен
 - 22- сабақ Нағыз достық Батылдық Марк Твен
 - 23 -сабақ Ата сөзі алтын сөз Несіпбек Айтұлы
 - 24-сабақ. Ғаламтор туралы Ертай Ашықбаев
 - Анам мен телефон Әдібай Табылды
 - 25-сабақ. Білім керек бәріне Фариза Оңғарсынова

Білім. Өтебай Тұманжанов

26-сабақ. Қазақ деген халықтың баласымын. Тұманбай Молдағалиев

27-сабақ. Нені үйрендім?

Уақыт

28-сабақ. Жыл санау

Жыл басы

29-сабақ

Жас уақытта көңіл - гүл

Ғылымға көңіл бөлсеңіз Абай Құнанбаев

30- сабақ. Күзгі уақыт

Күз. Міржақып Дулат ұлы

31- сабақ. Ауыл күзі Тайыр Жароков

32-сабақ Қысқы көш суреттері

Қысқы көш Александр Пушкин

33-сабақ Қысқы көш Мұқан Иманжанов

34- сабақ Түскі тамақ - күшті тамақ Ертай Ашықбаев

35-сабақ Күн тәртібі Жолтай Әлмешов

36-37-сабақ Үйрен білім жастықта

Бақыт құсы Ыбырай Алтынсарин

Балалық шақ. Мағжан Жұмабаев

38-сабақ Нені үйрендім

Сәулет өнері

39-сабақ Керемет күмбез

40-сабақ Мақтанышым Астанам Ермек Өтетілұлы

41-сабақ Сәулетті біздің Алматы Абдырахман Асылбек

42-сабақ Әлемнің кереметтері

43-сабақ Жер астында қала бар

Алтын мүйізді киік

44-сабақ Жер астында қала бар жалғасы

Алтын мүйізді киік жалғасы

45-сабақ Күшіңе сенбе, ісіңе сен

Ер еңбекте сыналады. Жекен Жұмаханов

46-сабақ Өнерлінің қолы алтын

Он саусақ Мұзафар Әлімбаев

Он саусақ Шона Смаханұлы

47-сабақ Еңбекке жастан, өнерге бастан

Алтын балта Ертегі

48-сабақ Нені үйрендім?

Өнер

49-сабақ. Өнер алды - қызыл тіл

Қарлығаш әулие

50-сабақ Өнер алды - қызыл тіл

Бала - бауыр етің Аңыз әңгіме

51- сабақ Өнер алды - қызыл тіл.

- Әйтеке бидің шешендігі
 53-сабақ. Асыл сөз Абдырахман Асылбек
 54-сабақ. Күй құдіреті
 55-сабақ Ән өнері
 Аққұс туралы аңыз Оразбек Бордықов
 56- сабақ Сурет салу - өнер
 Бәрібір өкінбеймін. Марат Қабанбай
 Сурет салу - өнер Ақылбек Шаяхмет
 57-сабақ Қазақ биі Шара Жиенқұлова
 Өнерпаздар. Әдібай Табылды
 58-сабақ Шебердің қолы ортақ
 Зергер. Фариза Оңғарсынова
 Тобылғы Бауыржан Жақып
 59-сабақ Ат-ер қанаты
 Атқа міндім Қастек Баянбай
 60-сабақ Атқа міну - өнер
 Мен де атқа міне аламын. Алан Маршал
 61- сабақ Ойнай білу де -өнер
 Елдестің ойыны. Оспанхан Әубәкіров
 62-сабақ Өнер -білім бар жұрттар Ыбырай Алтынсарин
 63-сабақ Нені үйрендім?
 Атақты тұлғалар
 64- сабақ Ғұлама ғалым
 Сағыныш сазы
 65-сабақ Хан Абылай атандың Бұқар жырау
 66-сабақ Алғашқы ұстазы
 Алғашқы қоңырау Ғафу Қайырбеков
 67-сабақ Қазақтың бас ақыны
 Бала Абай Мұхтар Ауезов
 68-сабақ Халық поэзиясының алыбы
 Жәкем Ділдахан Жамбылова
 Шәкірт балаларға Жамбыл Жабаев
 69-сабақ Күй атасы Құрманғазы Ахмет Жұбанов
 70-сабақ Күш атасы
 Балуан Әуелбек Қоңыратбаев
 71-сабақ Халық ұстазы
 Бала Ахмет Қоғабай Сәрсекеев
 72-сабақ Кейіпкер портреті
 Аяулы Жақан Асқар Дулатов
 73-сабақ Қазақтың бұлбұлы
 Күләш Қанабек Байсейітов
 74-сабақ Батыр ата
 Батырдың мінезі Нығмет Ғабдуллин
 75-сабақ Пулеметші батыр қыз

Мәншүк. Сәду Машақов
 76-сабақ Мерген қыз
 Әлия Сағи Жиенбаев
 77-сабақ Тұңғыш ғарышкер
 Тоқтар батыр. Тұманбай Молдағалиев
 Ұшты зымыран аспанға Бүркіт Ысқақов
 78-сабақ Нені үйрендім?

Су-тіршілік көзі

79 сабақ Су - тіршілік көзі
 Ақбас торғай Ертегі
 80- сабақ Өзеннің пайдасы
 Өзен Ыбырай Алтынсарин
 81- 82 сабақтар Таза бұлақ Ыбырай Алтынсарин
 83 - сабақ Судың қасиеті
 Көкқұтанның ақылы Пошша Қожа
 84- сабақ Суды қалай ішеді?
 Жануарлар суды қалай ішеді? Сейіл Боранбаев
 85 - сабақ Жаңбыр
 Жаңбыр жауды Нұрсұлтан Әлімқұлов
 Нәсер Адырбек Сопыбеков
 86 - сабақ Жаңбырдың пайдасы
 Ақ жаңбыр (Мысал) Жәнібек Кәрбозин
 87- сабақ Көлде
 Көл жағасында Зейнолла Шүкіров
 Көлде Ғабит Мүсірепов
 88 - сабақ Бұлақ көрсең, көзін аш
 Райымбек бастауы Жолдасбай Тұрлыбаев
 89 - сабақ Судың пайдасы
 Суыр сұңқар, су қайда? (Ертегі)
 90 - сабақ Ғажайып әлем
 Адам - балық (жалғасы) Александр Беляев
 91-сабақ Ғажайып әлем (жалғасы)
 Адам - балық (жалғасы) Александр Беляев
 92-сабақ Судың да сурауы
 Нағыз адам Василий Сухомлинский
 93- Нені үйрендім?
 Демалыс мәдениеті. Мерекелер
 94 - сабақ Тәуелсіздік күні
 Бостандық таңы атты. Шәкәрім Құдайбердіұлы
 95-сабақ Ана тіліне тағзым. Мұзафар Әлімбаев
 Сүйемін. Сұлтанмахмұт Торйғыров
 96-сабақ Отанымды сүйемін
 Үш бақытым Мұқағали Мақатаев
 97 - сабақ Аналар мерекесі.

Ардақты ана Әнуарбек Дүйсенбиев
 Қуаныш. Әбді Шынбатыров
 98-сабақ Наурыз келді!
 Наурыз келді! Темірхан Медетбек
 99-сабақ. Айт құтты болсын!
 Айт. Сұлтанмахмұт Торайғыров
 Айт күндері Бейімбет Майлин
 100 - сабақ. Жеңіс күні
 Жеңіс күні. Қайрат Жұмағалиев
 Бейбітшілік болса Жұматай Жақыпбаев
 101 - сабақ. Нені үйрендім?
 102 - сабақ Жыл бойы өткенді қайталау
 Сөздік

Жұмбақтар мен сөзжұмбақтардың шешуі

Білімдерді элементтеп игеру. Білімдерді игеру сабақта белгілі бір уақыт аралығын алып, үздіксіз жүзеге асырылуы мүмкін. Бұл жағдайда мұғалім әдетте бұл материалды оқушылардың қалай игергенін дәл білмей тұрып, материалды дәйекті баяндап шығады. Басқа жол да таңдалынып алынуы мүмкін: мұнда жаңа материал логикалық жағынан шағын тұтас элементтерге бөлінеді; бұлардың әрқайсысын игерілгенінше сабақта оқушылар әбден талдайды. Мысалы ертегідегі түрлі оқиғаларды жүйелеп бөліп алып, әрқайсысын жеке-жеке талдайды. Сабақты осылай етіп құрғанда жаңа білімдерді хабарлау, оларды бекітіп, тексеру бірыңғай процеске айналады. Жаңа материалды игерудегі әрбір қадам әр түрлі жаттығулармен, сұрақтармен бекітіледі. Бұл жағдайда мұғалім оқу материалын, яғни ертегі мазмұнын оқушылардың игеру барысын бақылауға мүмкіндік алады. Мұның әсіресе бастауыш сыныптарда маңызы зор.

Жаңа білімді игерудің іздену жолы. Оқыту процесінде оқушылардың танымдық әрекетінің белсенділігін арттырудың бір жолы – сабақта проблемалық ситуацияларды тудыру. Бастауыш сыныптарда проблемалық оқыту элементтері оқу материалы мүмкіндік берген жағдайда пайдаланылады.

Сабақтағы іс-әрекет түрлерінің сан алуандығы. К.Д. Ушинский: Бала үнемі іс-әрекет үстінде болуын талап етеді және іс-әрекеттен емес, оның бірыңғайлығынан, бір жақтылығынан шаршайды. Бұл талапты әсіресе бастауыш мектепте сақтаудың маңызы зор. Төменгі сынып оқушылары сабақта жұмыстың сан алуан және ұзақ емес түрлері алмасып отырса, білімді жақсы игереді. Алайда, бұл сабақтың мақсатымен шарттаспаса, оның көршісі болып табылмаса, оқушылардың іс-әрекеті түрлерінің сан алуандығы олардың белсенділігін қамтамасыз ете алмайтындығын ескерген жөн.

Жоғары нәтижелі сабақ – білім беру мен тәрбиені етене бірлікте ұштастыру. Көптеген тәрбиелік міндеттер сабақ үстінде шешіле алады.

Осы заманғы педагогикалық әдебиет тәрбиелеп оқытудың сырттай қарағанда аса біліне қоймайтын, нәзік жақтарына мұғалімдердің назарын аударып отыр.

Оқушылардың тәрбиесіне олардың мұғалімге, оқу материалы процесінің әдістері мен ұйымдастырылуына деген қатынасы ықпал етеді. Бұл қатынас мұғалімнің жеке басының қасиеттеріне, оқу процесінің қойылуына қарай әртүрлі болуы мүмкін. Оқып білуге деген оқушылардың қатынас сипаты оқытудың нәтижелілігіне тікелей ықпал етеді. Оңды, мүдделі қатынаста білім тек ұғып қабылданып қана қоймайды, сондай-ақ балалардың бұрынғы тәжірибесімен қауышады, оларды тереңнен толғандырады және олардың мінез-кұлқын анықтайтын танымдарына айналады. Сабақ үстінде берілетін білімге немқұрайлы немесе теріс қарау кезінде оқушылар материалды жете айтып шығады да, осындай табыспен оны тез ұмытып қала алады.

Бастауыш сынып оқушыларының оқу процесіне деген көзқарасы көбіне мұғалімнің жеке басына байланысты.

Оқу процесінің тәрбиелік маңызын арттырудың маңызды шарты оқушылар ұжымындағы достық, өзара көмек, еркіндік пен белсенділік, өзара құрметтеу және талап қою принципі бойынша құрылған болса, мұндай ұжымды оқушының оқуы нәтижелі болады.

Оқушылардың өзара қатынасы мұғалімге байланысты, бұл әсіресе бастауыш сыныптарда анықталады.

Педагогикалық процесте мұғалім мен оқушылардың өзара дұрыс қатынастарының маңызы соншама осылардың сипатына бүкіл оқу процесінің ұйымдастырылуы, оқушыға әсер етуінің нәтижесі байланысты болады. Егер де мұғалім оқушылармен дұрыс өзара қатынасты орната алмаса, онда ол оқу процесін қалай шебер құрғанымен, олардың оқуға деген ынта, тілек-талабын тудыра алмайды, демек, оқыту мен тәрбиелеу ісінде қажетті нәтижеге жете алмайды.

Халық адамгершілік пен әділеттілікті ақылдылық пен батырлықты ертеден -ақ өте жоғары бағалап, әңгіме, жырға, ертегі-аңызға арқа етіп отырған. Халықтың ауыздан-ауызға тарап, бізге жеткен ертегі, аңыз әңгімелерінің барлығында да ақылдылық пен ақымақтық, арамзалық пен адалдық, жақсылық пен жауыздық қатар көрсетіледі. Ертегілердің тәрбиелік маңызы орасан зор. Ертегілерді оқу арқылы балалар қарапайымдылық, кішіпейілділік, қайырымдылық адалдық сияқты қасиеттерді бойына сіңіреді. Ертегілердің тілі түсінікті, қанатты сөздер мен бейнесіне тіркестерге бай болып келеді. Қ.Д. Ушинскийдің сөзімен айтқанда, ертегі оқушыны халық қазынасына ендіреді, халық рухымен араластырады. Ертегілерді оқудамыналар ескерілуі қажет.

1. . Ертегіні оқу барысында бұлойдан шығарылған «өмірде кездеспейді» деудің қажеті жоқ, жан-жанарлардың сөйлемейтінін балалардың өздері де біледі, бірақ ертегіде кездесетіндерді қиялдау оларды көңілдендіреді, армандауға үйретеді.

2. Оқушыларға кейіпкерлерге қарапайым мінездеме беруге үйретуде ертегілердің пайдасы мол. Ертегі кейіпкерлеріне берілетін мінездеме әдетте айқын белгілерді көрсететін анық, түсінікті болып келді.

3. Қара сөзбен жазылған ертегілер мәтінге жақын үлгімен мазмұндалады. Кейде ертегіні оқымай-ақ мұғалім оның мазмұнын қызықты етіп айтып береді.

Қазақ халық ертегілерін пайдалану арқылы бастауыш сынып оқушыларына адамгершілік тәрбие беруде ана тілі пәні сабағының өзіндік ерекшелік мәні зор. Ана тілі сабағында ертегіні пайдаланар алдында жас ерекшелігіне қарай сынып оқушыларын бір тақырып бойынша үш звеноға бөліп, 1 - қатарға сол ертегі бойынша диалог – монологтық түрде мәтінді дұрыс оқу, 2 - қатарға сол ертегінің ішіндегі жағымды және жағымсыз кейіпкерлерді табу және атап түсіндіру, 3 - қатарға сахналық қойылым ұйымдастыруды тапсыруға болады. Сонда берілген 1 немесе 2 сабақты уақыт өлшеміне қарай пайдаланып, балалардың сол ертегінің мазмұны, кейіпкерлері олардың іс-әрекеттерін талдау арқылы белгілі бір адамгершілік сезімдерін тәрбиелеуге болады. Ол үшін сол ертегідегі адамгершілік тұстарына ерекше тоқталу маңызды [113].

Адамгершілік тәрбиесіне қандай қосымша үдерістер (кішіпейілділік, ақылдылық, кешірімділік) т.б. жатады, ол қай тұстарда баяндалады, тұспалдап айтқызу, мазмұнын қызықты етіп айтып беру т.б. Егер әртістердің орындауындағы фонохрестоматияны пайдаланса, тіпті жақсы. Ертегі балаларға жоспар жасау үшін де өте қолайлы. Оны бөлімдерге бөлу, ат қою, қандай суреттер салуға болатынын анықтау, өз беттерімен жоспар жасау т.б. жұмыстар жасауға болады. Жануарлар туралы ертегілерді оқығанда дайындықтың онша керегі жоқ. Ертегінің композициялық ерекшеліктеріне қарапайым түрде бақылау жүргізіп үйрету керек. Кейбір ертегілерді сахналап, қуыршақ жасатып, сыныптан тыс жұмыстарды орындауға болады.

Ертегілердегі көркем бейнелі сөздердің, сондай-ақ оқушыға түсінуге қажет болатын сөздер мен тіркестердің кездесетінін мұғалім әр кез көңіл аударуы тиіс. Сөз мағыналарын ашып, анықтап түсіндіруде түрлі тәсіл қолдануға болады. Сипаттама түрінде түсіндіру тәсілі бойынша сөздер семантикалық табиғатына орай қысқаша, кейде толық, жан-жақты түсіндіріледі.

Сөз мағыналарын анықтауда қолданылатын екінші бір өнімді жол - синонимдік тәсіл. Аралас анықтама сипаттама түріндегі анықтама мен синонимдік анықтаманың аралас берілуі арқылы көрсетіледі. Қандай сөздермен ауыстыруға болар еді. Басқаша қалай айтар едік сияқты сұраулар қою арқылы синоним табуға оқушылардың өздерін қатыстырып отыру қажет. Затты табиғи жағдайда бақылау немесе оны сыныпта көрсету, экскурсия ұйымдастыру; заттың өзін немесе суретін, түрлі картиналар, фильмдер, бейнероликтер, басқа да көрнекіліктер көрсету арқылы сөздердің мағынасын ашып түсіндіруге болады.

Сөзді кейде морфологиялық құрамына қарай талдау арқылы сөздерді талдай отырып түсіндірген де пайдалы; деректі ұғымдарды түсіндіру үшін тұрмыстан мысалдар келтіру, фактілер келтіру, әңгіме айту; сөз мағынасын түсіндіруде техникалық құралдар қолдану, бірақ мұнда диафильмдерді бастан аяқ көрсетудің қажеті жоқ, үзінді ғана алу керек; сөздерге анықтама беру арқылы жиі түсіндіріледі; мысалы, «Ғажайып бақ» ертегісінен

келтірілген оқушыға түсініксіз сөздер мен сөз тіркестерінің мағыналарын түсіндіру тәсілдерін талдап көрейік:

- ұлтарактай жер – азғантай
- болмашы жер - азғантай
- ай десе аузы, күн десе көзі - асқан сұлу, өте көрікті
- жұбаныш - көңілге сүйеніш, алданыш, медет
- үміті-тілегі, міндеті
- қолданып - әзірленіп, дайындалып
- жұт - қыс қатты болғап жылдары аштықтан, суықтан малдыңқырылуы
- жүгіну - бұл жерде арадағы дау -жанжалдыайтыс - тартысты дұрыс шешу үшін әділдік тілеп, төрешіге жүгіну, өтіну
- бас ию - табыну
- жаны удай ашыды - қайғырды
- шегендеу- қалау, жинау
- кіріптарлық - жоқшылық, қиыншылық, тәуелділік ширегіне келмеді - теңесе алмады

Жалпы бастауыш сыныптарда сөздік жұмыстар төрт түрлі бағытта жүргізіледі:

- балалардың сөздігін байыту, яғни оқушыларға олар бұрыннан білмейтін, жаңа сөздер үйрету, олардың мағынасын түсіндіру;

- сөздіктерін анықтау, яғни бұрыннан білетін сөздерінің мағынасы туралы түсініктерін тереңдете түсу;

- сөздіктерін қолдануға мүмкіндіктер жасау, яғни әрбір оқушы сөйлегенде, сөйлем құрағанда, мүмкіндігінше ыңғайына қарай, көбірек, сөз қосып отыру;

- әрбір тілге жатпайтын сөздерді түзету, сөздердің айтылуын дұрыстау.

Әрине, бұл көрсетілген бағыттар бір-бірімен тығыз байланыста жүргізіледі.

Оқулыққа шыншыл ертегілерден «Ғажайып бақ», хайуанат жайындағы ертегілерден «Түс көрген патша» енеді. «Ғажайып бақ» ертегісінің оқиға желісі қызықты. Ертегінің кейіпкерлері Асан мем Қасен - қарапайым еңбек адамдары. Ертегінің негізгі идеясы - қарапайым адамның ісі мен ақылын ардақтау. Көңілі ақ, жүрегі таза Қасен бір кездері басына қиыншылық түскен кезде Асанның бөліп берген жерінен ішіне толтырып алтын салған бір қара қазанды тауып алып, қуанышы қойнына сыймай, қазанның құлағынан сүйрей, досының үйіне қарай жүгіреді, ал Қасен алтынды алудан бас тартып «бұл сол жерді мандай терін төгіп, еңбек еткен адамдікі», - деп Асанның өзіне қайтаруы - адалдықтың пәктіктің үлгісі.

«Дайын алтынды балалар неге алмады?»- деген сұраққа жауап Асан мен Қасеннің балалары да өздеріне тартқан адал, шыншыл екендігін көрсетті. «Енді алтынды кім алуы керек?»- деген сұрақ ертегідегі оқиға желісінің өрбуіне әкелді. Ақыры алтынды «осы алтынды жұмсап, құлазып жатқан далада гүл жинаған саялы бақ өсірер едім», - деп айтқан қарияның үшінші шәкірті алады да арманына, тілегіне жетеді. Әрине, ертегіде жас жігіт

арманына жету жолында басқа да шытырманды оқиғаны басынан кешіреді, оның рахымдылығы мұратына жетуге себепші болады.

Бұл ертегідегі оқиғаның шарықтау шегі Оқушыны ертегінің ретімен, жүйелі айтуын оны бөлімдерге бөліп, бөлімге ат қою көмектеседі:

I бөлім: Қасеннің жұтқа ұшырауы.

II бөлім: Асанның достық көмегі.

III бөлім: Алтын салынған қара қазан.

IV бөлім: Кедейлердің қарияға жүгінуі.

V бөлім: Қарияның шешімі.

VI бөлім: Жас жігіттің рақымдылығы.

VII бөлім: Халықтық рахатқа кенелуі.

Ертегінің кейіпкерлері Асан мен Қасенге адал, еңбекқор достыққа берік деп, қарияға әділ билік айта алатын, шыншыл деп, шәкірті қайырымды, рақымды, елін сүйген ер деп мінездеме беру барысында оқушылардың өз сөздерін ертегі оқиғасынан мысал келтіріп дәлелдеуі тапсырылған жөн.

Ертегіде суреттелетін ғажайып бақтың көрінісін оқушылар шыбықтар көктеп өсіп, жұпар иіс, қып-қызыл нарттай алмалар, пісіп тұрған жүзім, бал татыған өрік, жарқыраған көл, көкорай шалғын, арықтың суысылдыр қағады т.б. сөз тіркесін қолдану арқылы бейнелеп айтуы керек. Осыдан бақтың көрінісін көз алдарына елестетіп, қиялдарына туғызады, оны қылқаламның көмегімен қағаз бетіне түсіруге тырысады. Ал ертегі бойынша біз қандай сөздермен жұмыс жасауға болатынын жоғарыда атап өттік. «Сен өзің осы алтынды қайда жұмсар едің?»- деген сұрақ сабақта пікірталас туғызды. Негізгі идеясы «Не істесең де ойлап істе, ойламай іс қылсаң, қор боласың» боп келген.

Қай ертегінің болмасын түп нұсқасы халықтың сан мыңдаған жылдар бұрын туындағын, арманынан, қиялынан шыққандығы анық. Дегенмен де әр ертегіде бір шындық. Оны мысалға ұлы жазушы М. Әуезовтың мына сөздерінен байқауға болады: «Тарихта, ел жадында аты қалған, белгілі бір қылық әрекетімен елге даңқты кісі болса, соның өмірінде шын әрекетімен болған мінез қалпынан туғызып, қиялдың тың ісі, оқиғалар тізіледі. Осындай әңгімелерді аңыз немесе ертегі дейді».

Ертегі - бастауыш сынып жасындағы оқушының қиялына қозғау салады. Шәкірттердің саналы тәртібі, мінезі туралы түсінігін қалыптастыру, оған сәйкес сезімін және сенімін тәрбиелеу тәрбиешінің мақсатқа бағытталған іс-әрекетіне адамгершілік тәрбиесіне байланысты. Жас ұрпақтың адамгершілік тәрбиесінде ұлттық тәртіп пен мінез ерекшеліктерінің алатын орны зор. Ұлттық қадір-қасиет дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар, ұрпақтан-ұрпаққа жалғанып, біздің заманымызға жетіп отыр. Ұлттық мінез-құлықты халықтың бай тәжірибесі арқылы тарихи тұрғыда қалыптасқан әдетінің, жалпы және ерекше қасиеттерінің бірлігі деп ұғамыз.

Қазақ халқының адамгершілік іс-әрекеті негізінен ол көшпенділік өмір салтына, үнемі өз жерін шапқыншылардан қорғау барысында, көршілес халықтармен қарым-қатынастарда қалыптасады. Біздің халық момындықты,

бой ұсынушылықты, бейбітшілікті құрметтейді. Оқу және тәрбие барысында бастауыш сынып оқушыларының дербес және қоғамдық мінез-құлық туралы адамгершілік тәрбиесінің мазмұны байиды. Оқыта отырып өскелең ұрпақты тарихи шежіре, яғни ертегі-аңыз, жаңылтпаш, жұмбақтарды жете түсінуге үйретеміз, көркем әдебиетке деген қызығушылығын, оқырмандық мәдениетін қалыптастырамыз.

Ертегінің тілінде жеңіл сөз, желдіршелі фразалар жоқ. Оқиға басынан –ақ сылбыр, баяндалады. Оның мақсаты - асықпа, оқиға жеңіл емес, ауыр әңгіме ұзаққа созылады дегенді білдіру болса керек.

Ертегінің лексикасы мен синтаксисі халықтық ойлау тілінің байлығына негізделген. Тілі біздің дәуірімізге бұзылмай, шұбарланбай жеткен.

Ертегі арқылы үлкен жүректі, адамгершілігі мол, еңбегі жемісті образ көзге елестейді. Оқушыларға ертегінің тартымды болуы да содан. Ертегі арқылы жақсылық пен жамандық, адалдық пен арамдықты айыра алатын болады.

Сабақтың тақырыбы: Қарлығаштың құйрығы неге айыр?

Сабақтың мақсаты.

1. Білімділік: Ертегінің мазмұнын игеру, оның мазмұнын айта білу. Топта жұмыс істей білу, өз бетінше жұмыс істеу дағдыларын шыңдау.

2. Дамытушылық: Ертегіні өз сөзіңізбен айтуға, өз ойыңызды дәлелдеуге, ойлау қабілетін қалыптастыруға үйрету.

3. Тәрбиелік: Жамандықты жек көруге , әлсіздерге , зардап шеккендерге әділ болуға, жақсылық пен жамандықты ажырата білуге, әрқашан әділ болуға тәрбиелеу.

Сабақ әдісі: сұрақ-жауап, түсіндіру, әңгіме, көрнекілік, топтық жұмыс, кубизм әдісі.

Сабақтың көрнекілігі: Ертегінің мазмұнды суреті, Қожанасыр суреті, орталықтары бар тұғырлар, фишкалар, аппликация, ермексаз, себет, асық.

Сабақтың барысы:

I. Ұйымдастыру кезеңі:

а) Балаларды түгелдеу.

б) Оқушылардың зейінін сабаққа аудару.

Таңғы жиын:

- Балалар шеңбер жасайды. Оқушылар айналған кезде амандасады, біз бәріміз бірге бір-бірімізге жылы сөздер мен ізгі тілектер айтамыз.

- Әрине, біз бір-бірімізге жақсы тілектер айтуға дайынбыз.

-Ендеше, бір - бірімізге күлімдеп қарап, жүрек жарды лебізімізді жеткізейік.

Осылайша, барлығы бір-біріне өз тілектерін білдіреді. Біз балаларды өз орындарына отырғызамыз.

II. Жаңа сабақ. Қызығушылығын ояту.

Кіріспе сөз:

- Балалар, біз жаңа сабағымызды бастамас бұрын, мен сендерге жұмбақ жасырамын, сендер жұмбақтың шешімін табыңдар. Балаларға жұмбақтар жасырамын.

Бұдыр-бұдыр балшықты.

Жинады да талшықты.

Ұқсатып қамытқа.

Үй салады жабыққа

Балалар бұл жұмбақтың шешімі қарлығаш деп жауап береді.

Балалар дұрыс айтасыңдар.

"Ой қозғау стратегиясы»

- Балалар, сендер қарлығаштың қандай құс екенін білесіз бе?

Балалар білгендеріне жауап береді .

- Олар жылдың қай уақытында ұшады?

- Көктем мезгілінде.

- Қазір жылдың қай мезгілі?

- Қыс .

- Балалар, қарлығаштың ұясын қалай жасайды деп ойлайсыңдар?

- Шөп-Шалан салып, балшықпен салады - деп жауап берді балалар.

- Иә, дұрыс, балалар. Қарлығаш үйлердің түбіне құйылды, шөптермен араласып, шалан шөптерін қабырғаға қойып, оған мамық салды. Мен балаларға мұндай ұя неғұрлым төзімді және жылы болатынын түсіндіремін. Мен сіздерді "Қарлығаш әулие"әнімен таныстырамын. Міне, осылай Төле биді Қарлығаш әулие деп атады .

Ертегі-халқымыздың көне мәдени мұраларының бірі, ауыз әдебиеті . Ертегінің өзі үш түрге бөлінеді: қиял ертегілері, тұрмыс - салт ертегілер, хайуанаттар туралы ертегілер .

"Кубизм " стратегиясы.

Мен текшенің әр бетіне келесі суреттерді жабыстырамын: "мысық пен қыз" ертегісі, "Бауырсақ" ертегісі, "Кім мықты" ертегісі, " Қарлығаштың құйрығы неге?» .

Бүгін өтетін жаңа сабақтың тақырыбы "" Қарлығаштың құйрығы неге дірілдейді?"біз ертегіні оқып, танысамыз . Мен ертегіні балаларға тақтаға ілінген мазмұнды суреттермен түсіндіремін .

Балалар, бізге қонаққа бүгінгі сабаққа Қожанасыр келді.

Себетті толтырғаннан кейін ол сізге көптеген тапсырмалар берді. Біз бұл біз тапсырмаларды орындаймыз:

III. Белсенділікті орталықтарға бөлейік .

Қоржынның асық алу арқылы орталықтарға бөлемін .

- Балалар, біздің сабаққа ата - аналарымыз қатысады . Әр топқа мен бір ата-анадан, оның ішінде топтағы оқушылардан бөлемін бағыт-бағдар беру.

1 топ: әдеби орталық:

Тапсырма: осы ертегінің кейіпкерлерімен байланысты өлеңдерді айтыңыз. (Қарлығаш түлкі, маса, айдаһар).

2-топ: Стол - үстел-орталығы:

Тапсырма: Түрлі-түсті қағазбен орындалатын өтініш.

Қарлығаштың суретін қағаз бетіне жабыстыру, қарлығаш деген сөзге сөйлем құрату.

3-топ: Мүсіндеу орталығы:

Тапсырма: мен Қарлығашты қағазға саламын, оны балалар пластилинмен мүсіндейді .

Сергітетін сәті: (әр түрлі қозғалыстармен орындау).

Шиқ-шиқ еткен қарлығашты

Қорғамасаң болмайды.

Кіп - кішкентай қарлығаштар

Адамдарды қорғайды.

Таспен атып қарлығашты

Ұя бұзған оңбайды.

Құс өкпелеп кетеді,

Ауламызға қонбайды.

IV. Екінші айналымда орталықтың тапсырмалары ауыстырылады

1 топ: Әдеби орталық:

Тапсырма "" Қарлығаштың құйрығы неге айыр?"ертегіні бейнелейтін суреттер беріліп, осы суретте әңгіме жасалады.

2-топ: Үстел-орталық:

Тапсырма: Үзік нүктелер арқылы мен қарлығаштың, түлкінің суреттерін саламын, балалар оларды біріктіріп, суретті түрлі-түсті қаламмен бояйды .

3-топ: Драма орталығы:

Тапсырма: Балалар осы ертегінің кейіпкерлері бейнесінде сахналық қойылым жасайды .

Балалар біздің сабаққа келген түрлі тапсырмаларға жақсы жауап берді. Қожанасыр біздің жауабымызға риза. Келесі мектепте балаларға арналған көптеген тапсырмалар бар. Балаларға жеткенше асығып отыр,- деп шығарып саламыз.

V. Қорытынды: "Сандардың құпиясын аш" ойынын ойнаймын және сұрақ қою арқылы сабақты қорытындылап шығамын.

1. Түлкі Айдаһар ауруына қандай ем берді?

2. Неліктен маса оған қан әкелмек болды?

3. Масалар қанды қалай жинады?

4. Ертегіні қалай аяқтар едің?

5. Ертегіде оқырманға айтар қандай ой жатыр?

Тақырыбы: Ертегілер еліне саяхат.

Мақсаты: Оқушыларды ертегі арқылы жақсылық пен жамандықты ажырата білуге үйрету, олардың өмірге деген дұрыс көзқарасын, көкжиегін, сөйлеуін дамыту, жаман әдеттерден аулақ болуға үйрету. Өз Отанын сүйуге, ана тілін құрметтеуге үйрету. Қызығушылық, талғампаздық қасиеттерін қалыптастыру.

Көрнекілік: Орман көрінісі бейнеленген суреттер, ертегі кейіпкерлерінің суреттері, қоян, сарай, аю суреттері.

Балалар біз бүгін "Ертегілер еліне саяхат" жасаймыз. Балалар балаларымен бірге орманның сұлулығына таңданып жатқанда, балалардың құлағына бір дауыс келеді. Жақындай келе ол қоянның дауысы. Қоян кездейсоқ тұзаққа түскені белгілі болды. Балалар қоянды тұзақтан шығарғысы келеді, бірақ ол үшін алдымен осы сұрақтарға жауап беру керек. Ата-аналардың суретіндегі келесі кейіпкерлердің аты? Олар қандай ертегілерде кездеседі? (қиял ертегілері). Балалар қойылған сұраққа жауап береді және Қоянды тұзақтан босатады. Барлығы бірге ән айтады.

Ұзын құлақты сұр қоян.

Естіп қалып сыбырды.

Ойлы-қырлы жерлермен

Ытқып-ытқып жүгірді.

"Ақ қоян" қимыл ойыны ойналады. Бұл сөйлемді жалғастыру керек.

1. Қоян қыста, жазда ақ болады...
2. Қоянның құйрығы қысқа, құлақтары...
3. Қоянның артқы аяғы ұзын, алдыңғы аяғы...

Балалар қоянмен қоштасып, орманда жүріп бара жатқанда, тәрбиеші:

- Міне, балалар, мен ормандағы ең көңілді жануар туралы жұмбақты жасырамын.

Секең - секең етеді,

Орман оның мекені.

Отырғанда шоқшиып

Құманға ұқсап кетеді.

- Бұл қандай аң?

- Тиін.

- Дұрыс айтасындар, балалар!

- Сендер білсеңдер айтыңдаршы, тиін немен қоректенеді?

- Олар жаңғақтармен, саңырауқұлақтармен, шырша бүршіктерімен қоректенеді,

- деп жауап берді балалар.

- Тиінге өзі тамақтандыратын тағамды жинауға көмектесейік. Ол үшін осы сұрақтарға жауап берейік.

Тапсырма: осы ертегі кейіпкерлерінің аттарын атаңыз. Осы ертегі кейіпкерлерінің қатысуымен бір ертегі айтыңыз. Түлкі мен ешкі. (хайуанаттар туралы ертегілер).

Тапсырманы орындай отырып, біз бір тиінге тамақ жинауға көмектесеміз. Енді біз қоян туралы қандай ертегі білеміз.

"Ақ тиін мен қасқыр" ертегісін мәнерлеп оқу.

Ақ тиін секіреді бастап бұтақтар арналған ветку және німділігі ұйықтап қасқыр.

Қасқыр қарғыс атса, оны жегісі келеді. Ақ тиін жалбарынды:

- Мені жеуге болмайды, - дейді.

- Жарайды, жіберейін, бірақ сен маған айт: неліктен сендер әр уақытташат

болып жүресіндер? Сонда ақ тиін: Мені жіберіңіз, сонан соң айтайын, әйтпесе жүрегім дірілдеп сөйлер алар емеспін, - дейді. Қасқыр ақ тиінді босатады. Ақтиін ағаш басына шығып алып:

- Сен, қасқыр, залымсың, залымдықішіңді жандырады, сондықтан әрқашан қапалы жүресің. Біз ешкімге жауыздықістемейміз, сол үшін әр уақытта шат болып жүреміз,- депті.

Тиінмен қоштасып, біз орман ары қарай жүре береміз. Орманды аралап жүріп, ол бір үлкен үңгірге тап болады. Балалар бұл үңгір деп қорқуды бастады. Ішінен дауысты дыбыс шығады. Балалар одан да қорқатын болды. Балалар, қорықпаңыз, біз бұл тапсырманы жеңе аламыз, онда не бар екенін білеміз.

Тапсырма: ертегі сурет арқылы бейнеленген, суреттегі ертегінің атын айтады және осы ертегілердің бірінде көрініс көрсетеді.

1. Мақта қыз және мысық.

2. Жақсылық пен жамандық.

Барлық балалар шуылмен жауап берді. Бұл шуылдан ұйықтай алмайтын аю:

- Бұл не шу! Мені ұйқыдан оятқан, -деп аю қорбаңдап үңгірден шыға келді.

- Балалар, сендер менен қорықпаңдар, - деді аю. Мен сендерген тиіспеймін.

Сендер маған өлең айтып беріңдерші. Барлығы қосылып:

Ормандағыаюдың

Құлпынайы көп екен

Теріп-теріп алайық

Қалтамызға салайық,-

балалар өлең айтады. Аю құлпынай балалар себетіне толтырады. Балалар себетке толы құлпынай алып, орманда аюмен қоштасып оралады. Қорытынды: балалар сізге "Ертегілер еліне саяхат" ұнады ма?

- Ұнады.

- Онда кездескен жануарларды атаңыз.

- Қоян, тиін аю.

- Сіз оларға қандай көмек көрсеттіңіз?

- Біз Қоянды қақпаннан босатып алдық, тиінға азығын жинауға көмектестік, аюға тақпақ айтып бердік - деп жауап берді балалар.

Сабақты " ертегіні кім көбірек біледі? ойынымен аяқтаймын.

Ертегі-бастауыш мектеп жасындағы оқушының қиялына түрткі. Оқушылардың саналы мінез-құлық, мінез-құлық туралы түсініктерін қалыптастыру, оған сәйкес сезімдер мен сенімдерді тәрбиелеу тәрбиешінің мақсатты іс-әрекетімен, адамгершілік тәрбиесімен байланысты [114].

Сабақтың тақырыбы: "Құмырсқаның қанағаты»

Сабақтың мақсаты: Балаларды әдебиетке, қызығушылыққа тәрбиелеу; өз ойларын өз сөздерімен жалпылауға және жан-жақты білдіруге үйрету; мәнерлеп оқуға тәрбиелеу.

Сабақтың дамытушы мақсаты: оқушыларды сыни ойлауға, ұлттық дәстүрлерді, ойын формаларын қолдана отырып шығармашылық қабілеттерін дамытуға тарту. Сөйлеу шеберлігін жетілдіру, белсенділікті арттыру.

Сабақтың тәрбиелік мақсаты: Халықтық педагогиканы пайдалана отырып, оқушыларға ата-бабамыздың халық ауыз әдебиеті шығармасы арқылы ұлттық сезімін оятып, адамгершілікке, саналылыққа, еңбек сүйгіштікке тәрбиелеу. Қазақ халқының ұлттық ойындарын қастерлей білуге, ұжым намысын қорғай білуге баулу.

Сабақ түрі: қос үштік, жәрмеңке сабағы.

Сабақ әдісі: сұрақ-жауап, деңгейлеп баяндау, рөлге бөліп оқыту.

Пәнаралық байланыстар: математика, дүниетану, қазақ тілі, еңбек, сурет.

Сабаққа арналған көрнекі құралдар: деңгейлік тапсырмалар, бақтың, киіз үйдің суреттері, "сиқырлы кілем", жаңа сабаққа байланысты дастархан. Ертегілер кейіпкерлерін бейнелейтін қуыршақтар, ребустар, қамшылар.

Сабақтың барысы:

Ұйымдастыру кезеңі:

- Балалар, қазір бізде қандай сабақ бар? Біздің ана тіліміз қандай?
- Сіз қай тіл туралы мақал-мәтелдер есіңізде ме?
- Егер біздің ұлттық тіліміз-қазақ тілі болса, біз қай ұлтқа жатамыз?
- Біздің республика қалай аталады?
- Біздің қала Қазақстан Республикасының қай бөлігінде орналасқан?
- Не дейсіз біздің қала туралы, өз ана жерде?
- Балалар алдында қандай ұлттық мереке келе жатыр? Неге наурызды жыл басы деп атайды? Наурызда адамдар қандай көңіл-күйде?
- Наурыз тойына барғыларың келе ме? Олай болса, біз тойға баруымыз үшін үй тапсырмасын қайталап еске түсіруіміз керек

Үй тапсырмасын сұрау.

- Үйге қандай тапсырма берілді? Біз неге үйрендік, оқып шығып бұл бөлім? Осы бөлім бойынша алынған сұрақтарды деңгейлік тапсырма арқылы беремін.

I деңгей 5 балл 3 баға.

II деңгей 10 балл 4 баға

III деңгей 15 балл(барлығы 30) 5 баға алады.

- Егер біреу I деңгейді орындай алмаса, онда тойға бармаймыз. Деңгейлік тапсырма таратылады. (10 мин)
- Балалар, міне біз бәріміз I деңгейді орындадық, яғни барлығы тойға барамыз. Бізді үйлену тойына апаратын "сиқырлы кілем" келгенге дейін тұрайық және денеңізді сергітейік.

Наурыз айы күн игі,
Көктемде жерлер гүлдейді.

Наурыз айы туғанда
Туғанда дала думанда.

- Міне, балалар, "сиқырлы кілем" де келді, біз бәріміз отырамыз.
- "Ертегілер елінен наурыз мерекесіне балалардың қайсысы келеді? Қандай ертегі?

Жаңа сабақ.

- Балалар Наурыз тойына «Ертегілер елінен» кімдер қонаққа келеді? Ертегі дегеніміз не?

Жаңа сабақ.

- Олай болса, балалар, біз бүгін ертегі өтеміз. Оның тақырыбын ребусты шешу арқылы табасыңдар.

Дәптермен жұмыс. (Бүгінгі күнді, жаңа сабақты жазу). Құмырқаның қанағаты. (Ел аузынан)

Семантикалық карта.

Құмырқаны әр пәнге байланыстырып айту.

Үйге тапсырма: Құмырқаның қанағаты.

а) рөлге бөліп оқуға дайындалу;

ә) төрт бөлікке бөліп келу;

б) әр бөлім бойынша сурет салып, оны қорғау.

Бағалау. Сабаққа өте жақсы қатысып отырған оқушыларды мадақтау.

2.3 Бастауыш сынып оқушыларын әдебиеттік оқу пәні (ана тілі) арқылы адамгершілікке тәрбиелеу жөніндегі тәжірибелік-эксперименттік жұмыстар және олардың нәтижелері

Адамгершілік тәрбиесі мен адамдарды тәрбиелеу аясында мемлекеттің әртүрлі бөлімдері адамдарды жақсы тәрбиелеуге және адамдардың жан-жақты дамуына бағытталған адамгершілік тәрбиесіне арналған түрлі құжаттар шығарды. Алайда, адамгершілік тәрбиені жүзеге асыруда әлі де көптеген кемшіліктер бар.

Ал адамгершілік тәрбие кейбір мектептерді, мектептердің адамгершілік тәрбиесінен гөрі зияткерлік тәрбиеге көбірек көңіл бөлуге мәжбүр етпеді. Кеше ғана тұлғаның "миы", "басы", "ақылы", "зияты", "интелекті" бірінші орында еді. қазіргі кезде адамды бағалауда ең бірінші оның ішкі жан дүниесін, рухани ахуалы мен иманын және адамгершілік қасиеттерін ескереміз.

Бүгінде қоғамға тек білімді, әрі білікті адамдар ғана қажет емес, адамгершілік қағидарға сай өмірге деген моралдік-рухани көзқарас, адамгершілік құндылықтар жүйесін қалыптастырған тұлғалар керек дейді, - Асхат Әлімов интербелсенді оқыту атты еңбегінде. Адамгершілік тәрбиесінің жолы бір, ал мұғалімдердің сапасы төмен. Осы мәселелерді шешу үшін біз Я.А.Коменскийдің адамгершілік тәрбиесі туралы ойларынан сабақ аламыз және адамгершілік тәрбиенің, адамдарға ерте адамгершілік тәрбиесінің маңыздылығын одан әрі нақтылай аламыз, сонымен қатар жақсы үлгі көрсетіп, жақсы оқу ортасы мен оқу атмосферасын құра аламыз, қатаң жазалау жүйесін қалыптастырып, адамгершілік тәрбиені жақсарту үшін әр түрлі практикалық іс-шаралар ұйымдастыру керектігі дәлелденген.

Анықтау эксперименті әдебиеттік оқу пәнінде оқушылардың адамгершілік мәдениетін қалыптастыруға бағытталған тәжірибе - эксперимент жұмысы Түркістан облысы, Түркістан қаласы №17 Ататүрік атындағы мектеп-гимназиясының 3 сыныптарында жүргізілді. 3«А» сыныбында 25 баланы эксперимент тобы ретінде алдық.

Тәжірибе-эксперимент жұмысы бір-бірімен өзара байланысты кезеңнен тұрды: даярлық кезең, негізгі кезең, қорытынды кезең. Тәжірибе- педагогикалық жұмыста аталған кезеңдерді белгілеу негізіне П.Я.Гальперин және Н.Ф.Талызинаның ойлау әрекеттерін сатылы қалыптастыру теориясы қолданылды.

Дайындық кезеңінде 3-сыныптағы әдебиеттік оқу пәнінде адамгершілік мәдениетін қалыптастыруға оқушыларды дайындаумен сипатталады.

Бұл кезеңге мынадай міндет қойылды:

Оқушылардың әдебиеттік оқу пәніндегі мәтіндердің тәрбиелік мәніне көңіл бөлгізу. Өз беттерінше ертегі мәтіндегі тәрбиелік идеясын анықтауға үйрету.

Кесте - 1 Әдебиеттік оқу пәнінде оқушылардың адамгершілік мәдениетінің төмендегідей қалыптасу көрсеткіштерін зерттеу жұмысымыздың негізіне аламыз.

Кесте - 1

Жоғарғы деңгей	Оқушылардың бойында адамгершілік мәдениеті қалыптасқан. Тіршілік атауына сүйіспеншілікке қарайды. Үлкенді сыйлай, кішіге ізет ете біледі. Жолдастық, достық қарым-қатынас мәдениеті жақсы дамыған. Адамгершілік мәдениетіне байланысты тақырыпты жақсы түсінеді, негігі ұғымдарға анықтамаларға сипаттама беріп, дәлелдей біледі.
Ортаңғы деңгей	Оқушылар табиғатты қорғауға қажеттігін біледі, аңыздылығын түсінбейді. Адамгершілік тәрбиеге қатысты тақырыпты орташа
Төменгі деңгей	Оқушыларда адамгершілік мәдениеті төмен дәрежеде қалыптасқан. Табиғатты аялай білмейді. Жан-жануарға қатыгездікпен қарайды. Сыныптағы оқушылармен жолдастық қатынасы ауыр. Өзімшіл.

Тәжірибе-эксперимент жұмысының алғашқы сатысында оқушылардың әдебиеттік оқу пәнінде адамгершілік мәдениетінің қалыптасуының алғашқы деңгейін анықтау үшін ауызша сұрақ-жауап арқылы эксперимент топтарынан тестілер алынды. Мұндай бақылау оқушылардың жеке даралық қасиеттерін анықтауға, тұлғалық мінездеме алуға, оқушылардың жеке даралық қасиеттерін анықтауға мүмкіндік берді. Бұл тестілеу балалардың бойында адамгершілік құндылық бағдарларының қалыптасу деңгейін айқындау үшін пайдаланылады.

Оқушылардың адамгершілік тәрбиелілігін анықтау туралы сауалнама.

Мақсаты: Мейірімді адамгершілік қарым-қатынастың қалыптасу деңгейін бағалау және тани білу әдісімен оны анықтауға арналған.

1. Мен үнемі үлкендермен амандасып жүремін.
2. Мен мейірімді емеспін.
3. Мен үлкен кісінің жолын кеспеймін.
4. Мен кішіге қамқормын
5. Мен өзімшілмін.
6. Мен дәрекі сөйлеймін.
7. Мен көршіммен татумын.
8. Мен кемтар адамдарға күлмеймін.
9. Мен ызақор емеспін.
10. Мен адамдарға кешіріммен қараймын.

11. Мен шыдамсызбын.
12. Мен бөтен адамдарды көп кінәлаймын.
13. Мен үлкендерден үлгі алуға тырысамын.
14. Мен құстарды, жануарларды аямаймын.
15. Үлкендердің айтұабын бұлжытпай орындаймын.
16. Мен ұстазымды тындамаймын.
17. Мен мақтаншақпын.
18. Мен еңбекті сүймеймін.
19. Мен тазалықты сүйемін
20. Мен өзгелер туралы қам жемеймін.

Сауалнаманың алдында мынадай нұсқау берілді.

Нұсқау: Бірнеше тұжырымдама оқылады. Сол тұжырымдаманың реттік санын жазып, жанына берілген үш жауаптың біреуін жазасыз. Жауаптар "ЕШҚАШАН немесе Өте сирек" "+", немесе "ӘРҚАШАН" "-" КЕЙДЕ . Тез ойланбай жауап беруің керек.

Сауалнамаға 3-сынып оқушыларынан 28 бала қатысты. Сауалнаманың қорытындысын өңдеу үшін тақ сандардағы "иә" жауаптары мен жұп сандардағы "иә" жауаптарын таңдап, тақ саннан жұп сандағы жауаптарды алып тастаймыз. Төменде көрсетілген шкала бойынша оқушылардың адамгершілік деңгейі анықталды.

Нәтижесі мынадай өлшем бойынша анықталды.

-10-нан - 4-ке дейін - адамгершілігі төмен

-3-тен + 3-ке дейін - адамгершілігі орта

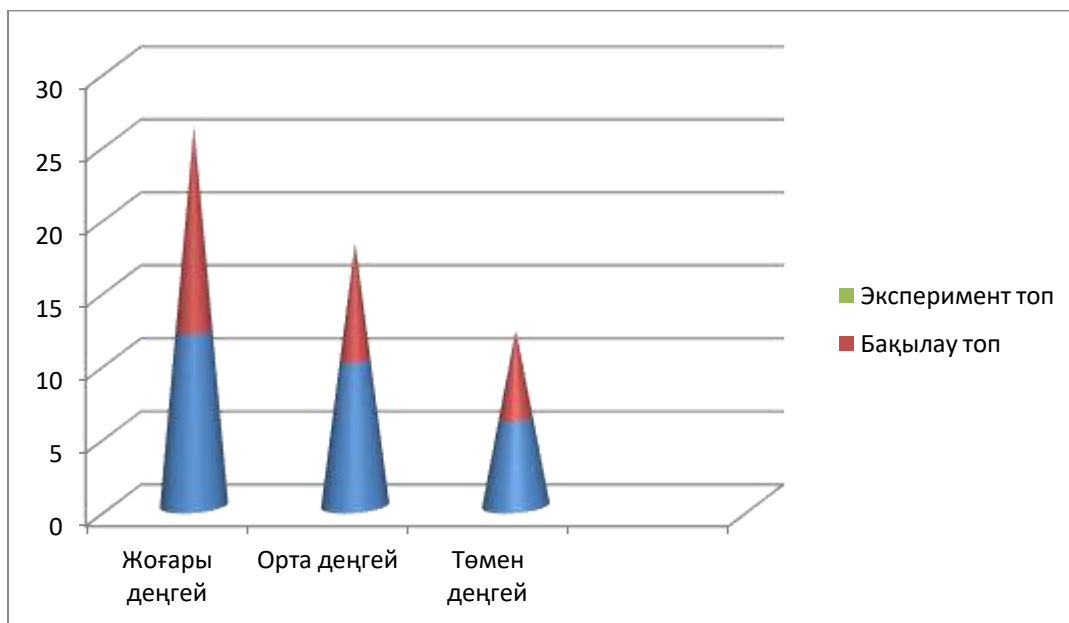
+4-тен +10-ға дейін-адамгершілігі жоғары

Кесте 3 Адамгершілік қарым-қатынастың қалыптасу деңгейін бағалау және тани білу. Сауалнама қорытындысы

Адамгершілігі жоғары		Адамгершілігі орта		Адамгершілігі төмен	
+4-тен+6-ға дейін	3	-3-тен-1-ге дейін	3	-4-тен -6-ға дейін	3
+6-дан +8-ге дейін	2	-1-ден +1-ге дейін	4	-6-дан -8-ге дейін	5
+8-ден +10-ға дейін	1	+1-ден +3-ке дейін	3	-8-ден -10-ға дейін	4

Сауалнама нәтижелерін талдау кезінде эксперимент және бақылау топ оқушыларының әдебиеттік оқуға қатысты адамгершілік мәдениет деңгейі шамалас деңгейде екені анықталды. Оны мына кестеден көруге болады.

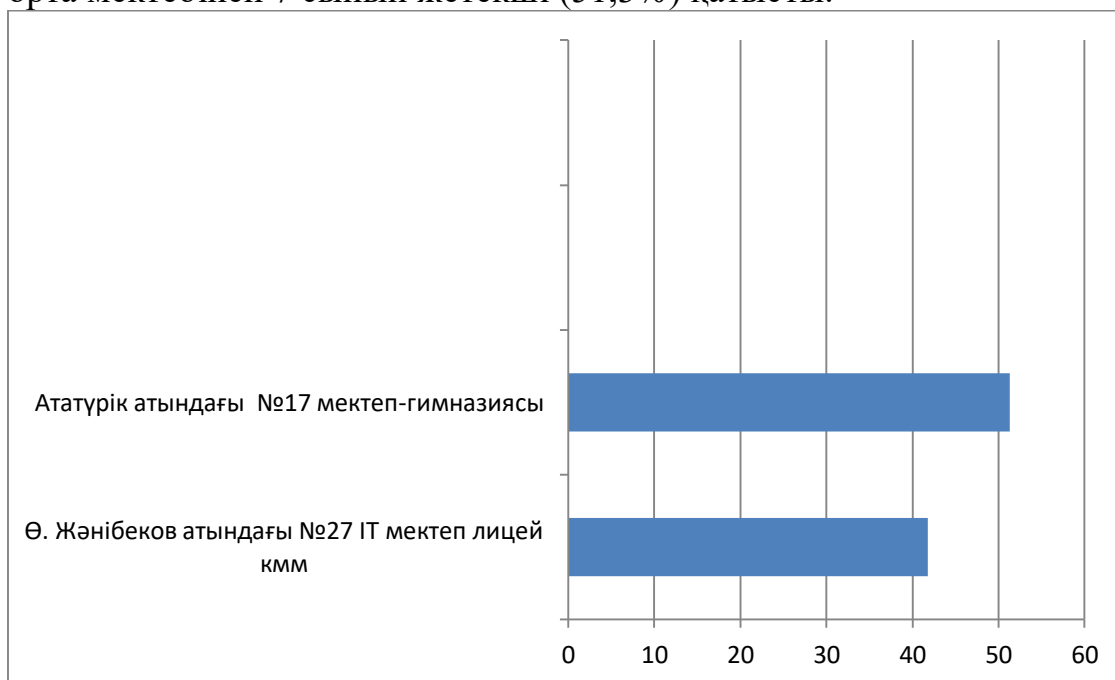
№	Деңгей	Эксперимент тобы		Бақылау тобы	
1	Жоғары	6	22,2	5	18,5
2	Орта	9	33,3	10	37,0
3	Төмен	12	44,4	12	44,4

Кесте-3. Сауалнамаға қатысқандар

3-сынып жетекшілері	Саны	Пайызы
Ө. Жәнібеков атындағы №27 ІТ мектеп лицей кмм	8	41,7
Ататүрік атындағы №17 мектеп-гимназиясы	7	58,3
Жалпы	12	100

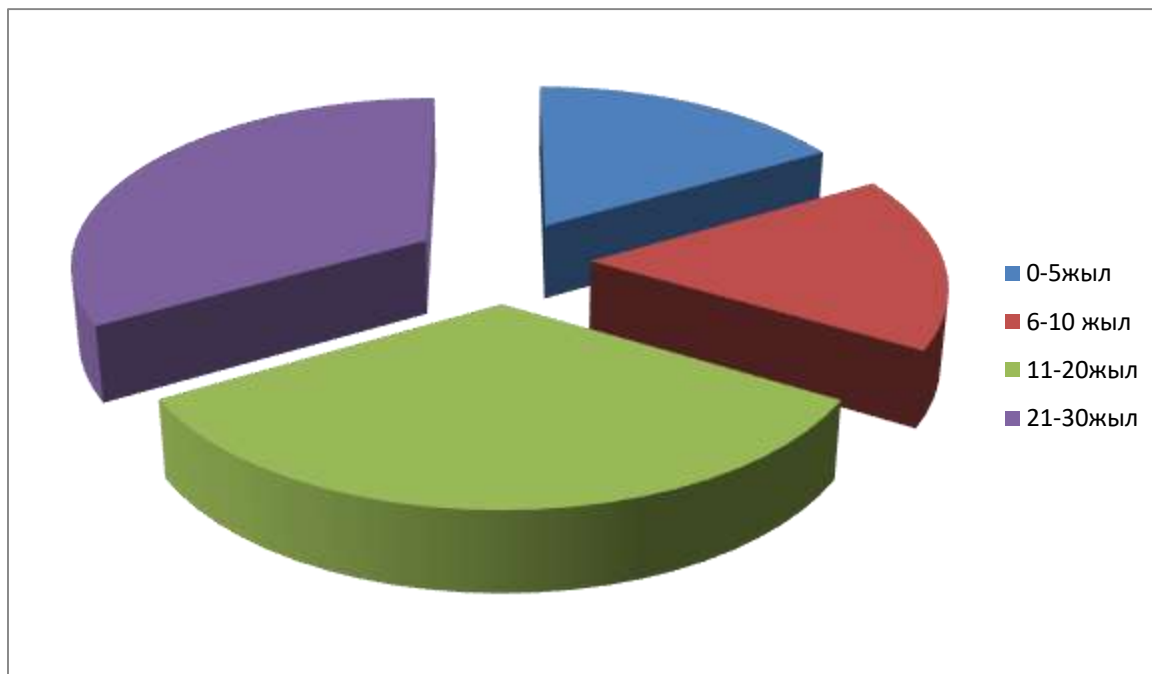
Бұл кестеде 3-сынып жетекшілерінен Ө. Жәнібеков атындағы №27 ІТ мектеп лицей кмм-нен 5 сынып жетекші (41,75%), ал №17 Ататүрік атындағы жалпы орта мектебінен 7 сынып жетекші (58,3%) қатысты.

Кесте-4. Сынып жетекшілердің педагогикалық өтілі

Жылдар аралығы	Саны	Пайызы
----------------	------	--------

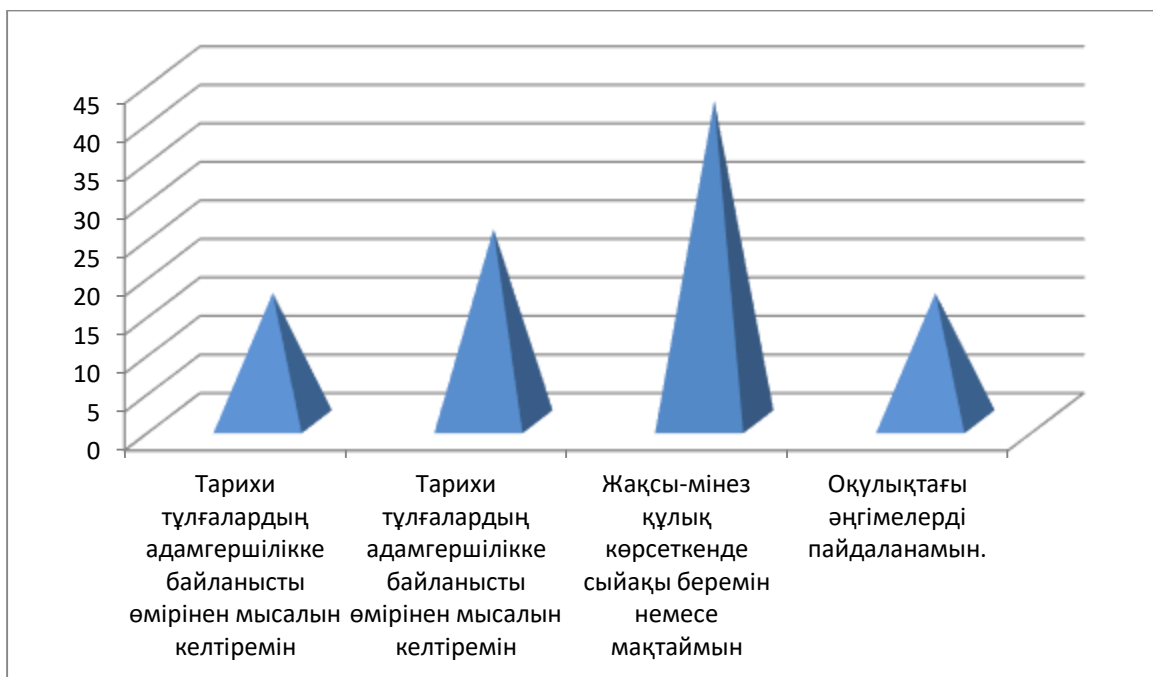
0-5жыл	2	16,7
6-10 жыл	2	16,7
11-20жыл	4	33,3
21-30 жыл	4	33,3
Жалпы саны	12	100

Кесте-5. Сынып жетекшілердің адамгершілікті түсіндіру әдіс-тәсілдері

Мысал	Саны	Пайызы
Тарихи тұлғалардың адамгершілікке байланысты өмірінен мысалын келтіремін	2	16,7
Тарихи тұлғалардың адамгершілікке байланысты өмірінен мысалын келтіремін	3	25
Жақсы-мінез құлық көрсеткенде сыйақы беремін немесе мақтаймын	5	41,7
Оқулықтағы әңгімелерді пайдаланамын.	2	16,7

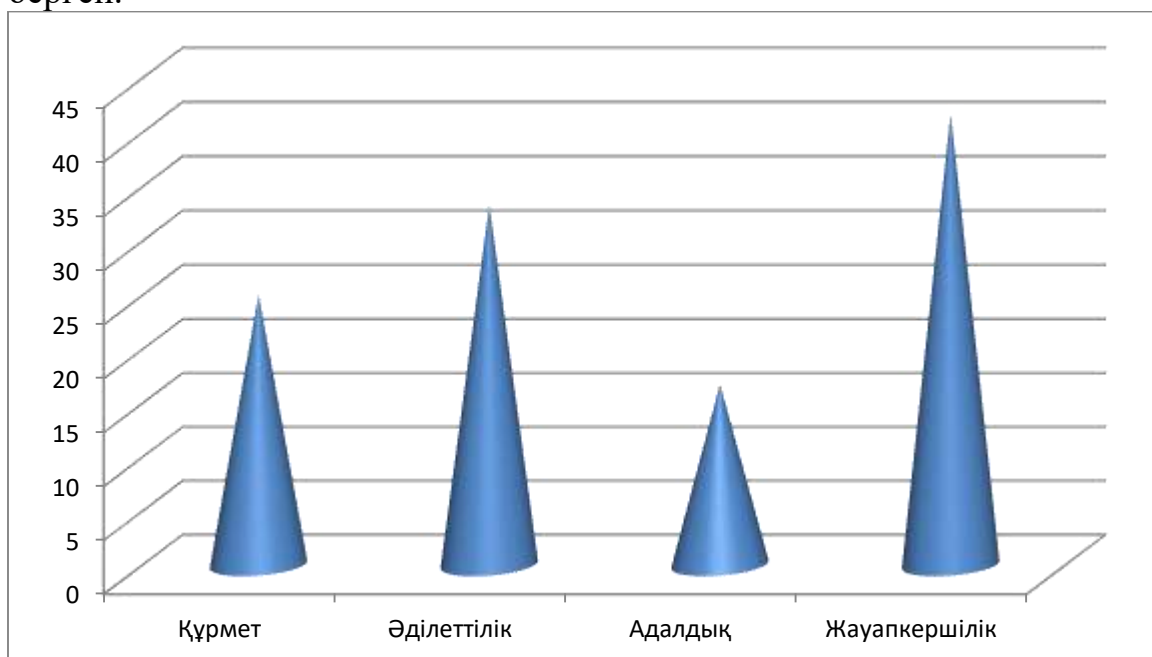
Бұл кестеде сынып мұғалімдері өз сабақтарында адамгершілік тәрбиеге байланысты қолданатын әдіс-тәсілге байланысты сауаланама нәтижелері көрсетілген. Сауалнаманың бұл тарауында 1. Тарихи тұлғалардың адамгершілікке байланысты мысалын келтіремін (16,7%) 2. Адамгершілікке байланысты ертегі, әңгімелерден мысал келтіремін. (25%) 3. Жақсы-мінез құлық соңында сыйақы беремін. (41,7%) 4. Оқулықтағы әңгімелерді пайдаланамын нұсқалары берілген.(16,7%) сынып жетекшілер жауап берген.

Кесте-6. Сынып жетекшілердің ең маңызды деп санайтын моральдық құндылық

Мысалы	Саны	Пайызы
Құрмет	3	25
Әділеттілік	4	33,3
Адалдық	2	16,7
Жауапкершілік	5	41,7
Жалпы	12	100

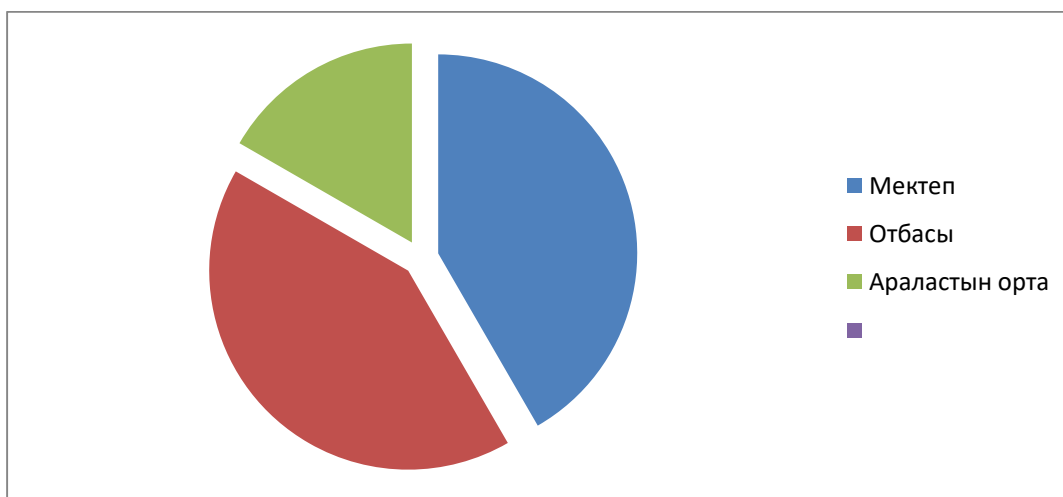
Бұл кестеде сынып жетекшілердің ең маңызды деп санайтын моральдық құндылығы көрсетілген. Жалпы саны 12 сынып жетекшіден құрмет (25%), әділеттілік (33,3%), адалдық(16,7%), жауапкершілік (41,7%) жауап берген.

Кесте-7. Сынып жетекшілердің ойынша адамгершілік тәрбиені қалыптастыруға әсер ететін факторлер

Мысал	Саны	Пайызы
Мектеп	5	41,7
Отбасы	5	41,7
Араласатын ортасы	2	16,7
Жалпы	12	100

Бұл кестеде сынып жетекшілердің ойынша адамгершілік тәрбиені қалыптастыруға әсер ететін факторлер бойынша мектеп(41,7%), отбасы(41,7%) , араласатын ортасы (16,7%) жауап берген.

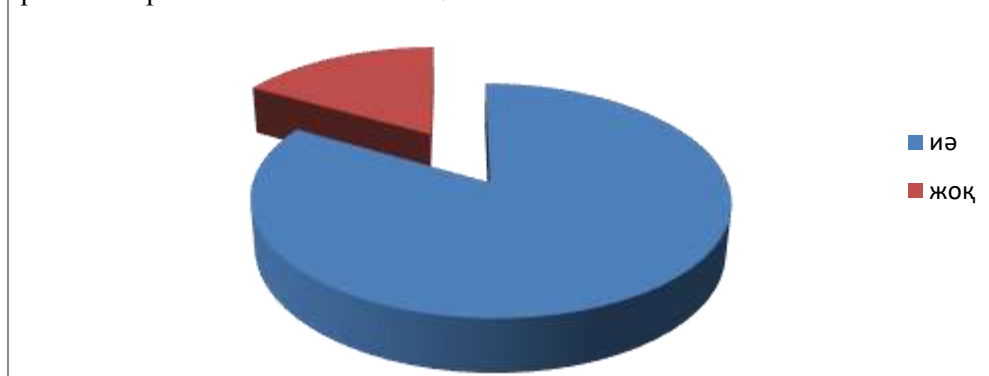
6.Бастауыш сынып оқушыларын адамгершілікке тәрбиелеуде әдебиеттік оқу пәні тиімді екеніне келісесіз бе? 12 сынып жетекші келісті. (100%)

Кесте 8 Әдебиеттік оқу пәнінде оқушылардың адамгершілігін дамытуда ертегі ерекше әсер ететініне келісесіз бе?

Мысал	Саны	Пайызы
иә	10	83,3
жоқ	2	16,7
Жалпы	12	100

Бұл кестеде Әдебиеттік оқу пәнінде оқушылардың адамгершілігін дамытуда ертегі ерекше әсер ететініне 83,3% келіскен.

Әдебиеттік оқу пәнінде оқушылардың адамгершілігін дамытуда ертегі ерекше әсер ететініне келісесіз бе?

Кесте-9. Сабақтан тыс уақытта адамгершілік қасиетті қалыптастырудағы қандай әдісті тиімді деп ойлайсыз?

Мысал	Саны	Пайызы
Ойын арқылы	4	33,3
Ертегіні сахналау	6	50
Мысал келтіріп, әңгіме оқу	2	16,7
Жалпы	12	100

Бұл кестеде сынып жетекшілер сабақтан тыс уақытта адамгершілік қасиетті қалыптастырудағы әдістерден ойын арқылы (33,3%), ертегіні сахналау (50%), мысал келтіріп, әңгіме оқу(16,7%) таңдады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазіргі таңда тұлғаны жеке дамытуға жаңа бағытта қарап, онымен жаһандық ғылым мен прогресс деңгейіне сай білім мен сан мың жылдар бойы қалыптасқан тәрбие әдістері мен тәсілдерін ұштастырып, әдептілік, іскерлік, инабаттылық, адалдық, еңбексүйгіштік, дарындылық, мейірімділік, қайырымдылық, үлкенді сыйлау, сыпайылық сияқты қасиеттер бойынан табылатын ақылына күші сай дені сау, ой еңбегі мен дене еңбегін қатар алып жүретін азамат тәрбиелеу қажет.

Тарихи тұрғыдан алғанда, мектептердің миссиясы жастардың зияткерлік және адамгершілік қасиеттерін дамыту болды. Адалдық, жауапкершілік және басқаларға құрмет сияқты адамгершілік қасиеттерге қамқорлық жасау адамгершілік тәрбиесінің саласы болып табылады. Моральдық тәрбие, осылайша, балаларға жақсы өмір сүруге және сонымен бірге өз қоғамдастықтарының мүшелеріне ықпал ететін өнімді болуға көмектесетін ізгіліктер мен моральдық әдеттерге ие болуға көмектеседі. Осы тұрғыдан алғанда, адамгершілік тәрбие оқушылардың жеке дамуына ғана емес, сонымен бірге қоғамның әлеуметтік бірлігіне де ықпал етуі керек. Мораль сөзі латын түбірінен шыққан және халықтың кодексі немесе әдет-ғұрпы, адамдардың қалай бірге өмір сүру керектігін анықтайтын әлеуметтік желім. Нашар академиялық жетістіктер мен студенттердің мінез-құлқына қатысты кеңінен алаңдаушылық туындаған кезде, оқытушылар мінез-құлық сөзін қайта ашты. Моральдық тәрбие діни коннотацияға ие болды, бұл көптеген адамдарды алаңдатты. Жақсы әдеттердің ерте қалыптасуы жеке адамның да, қоғамның да мүдделеріне сай келеді

Оқу-оқыту дегеніміз диалог, ал диалог-адамгершілікке үйренудің ең тиімді құралы деген Асхат Әлімов Интербелсенді оқыту әдістері еңбегінде.

Біз адамбыз! Күнімізді тек адамдармен өткізетін болғандықтан яғни білімнің басты мазмұны адамгершілік қасиеттерге баулу болып табылады. Абайдың да өмірдегі басты қағидасы "Адам бол" емес пе еді?!

2018 жылы жасалған Кайонг Янгтың зерттеуінде Идеологиялық және адамгершілік тәрбиенің көптеген әдістері бар, мұғалімдер мұғалімдерді тәрбиелеудегі кейбір нұсқаларға назар аударуы керек, мұғалімдер әртүрлі мазмұндағы оқу материалдары үшін әртүрлі әдістерді қабылдауы керек. Оқыту әдісі бастауыш сынып оқушыларын идеологиялық және адамгершілік курсқа оқыту процесін оңтайландыруда шешуші фактор болып табылады, сонымен қатар маңызды педагогикалық стратегия болып табылады. Оқыту әдістемесінің артықшылықтары мен кемшіліктері оқыту сапасына және оқушылардың жан-жақты қасиеттерін дамытуға тікелей әсер етеді. Біз, мұғалімдер, бастауыш мектепте адамгершілік тәрбиені оқытуда негізгі әдістерді қолдануға үлкен мән беруіміз керек. Адамгершілік келбеті бастауыш мектепте оқытудың маңызды мазмұны болып табылады және оқушылардың одан әрі дамуында маңызды рөл атқарады. Мұғалімдер идеологиялық оқытудың тиімділігін қамтамасыз ету үшін оқушыға бағытталған принципті ұстануы, оқытудың жаңа әдістерін

зерттеуі, оқытудың көбірек элементтерін енгізуі, сынып мазмұнын байытуы, сынып қызығушылығын арттыруы, мұғалім мен оқушының қарым-қатынасын күшейтуі керек.

Адамгершілік тәрбиесі ең алдымен ата-анаға, туысқандар мен жақын адамдарға деген махаббат сезімінн, өсіп келе жатқан балада олардың жылуын, көңілі мен қамқорлығын сезінуден басталады. Ғалым Ә. Табылдиевтің мынадай сөзі бар: "Отбасында екі тірек әлпештеген әке мен аялаған ана. Осы әке мен шеше арқылы туысқандық қатынас жүйеленіп, қоғамдық құрылысқа байланысты болады. Отбасындағы басты міндеткүнделікті іс-әрекет арқылы қайырымдылық рәсімдерін орындауды іске асыру жолы" Тәрбие үздіксіз жүріп отыратын үдеріс. Ел боламын десең бесігінді түзе, Тәрбие болмаса шын ақылды, мәдениетті өмір олмайды деген халық даналығы. Ұстаз шеберлігін шыңдап, оқушылардың білімі ең тәрбиесін қатты қадағалап отыруы қажет.

Бүгінгі таңда жастардың бойына адамгершілік құндылықты дарытудың ерекшеліктеріне мыналар жатады:

- тәрбие үдерісінің шындықты бейнелей алмауы;
- жанұя, мектепке дейінгі мекеме, білім беру орны, жоғары оқу орны арасында байланыстың тығыз болмауы;
- ғаламтор, бұқаралық ақпарат құралдарындағы сапасы жоқ мәліметтердің крі әсерінің көп болуы;
- жанұялардың әлеуметтік жағдайының төмен болуы;

Тәрбие үздіксіз жүріп отыратын процесс екенін ескере отырып ел боламын десең бесігінді түзе, тәрбие тал бесіктен деген халық даналығын жадымызда сақтай отырып, тәрбиенің сапасын арттыру үшін педагогикалық тәжірибені өте кеңінен пайдалану қажет. Бұл үшін ұстаздың шеберлігін шыңдап, оқушы мен мұғалімнің біліктілігін арттыруға көмектеседі.

Зерттеу нәтижесінде мынадай ұсыныстар жасалынды:

- Зерттеу барысында мектептің оқу - тәрбие процесінде сынақтан өткен әдістеме бастауыш сынып оқушыларына адамгершілік, патриоттық, моральдық - этикалық тәрбие мақсатында енгізілуі керек.
- Бастауыш сыныптың оқушыларына қазақ халық ертегілері арқылы адамгершілік тәрбие беруді қосымша сабақтар бойынша жасалған бағдарлама негізінде жүзеге асырылуы қажет.

Адамгершілікке тәрбиелеуді біз өз ұлтының қадірін түсіне отырып, өзге ұлттардың қадір - қасиетін құрметтеу, яғни адам балаын сүю деген ұғымды білдіреді деп пайымдаймыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңы. - Алматы, 2007.
- 2 Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы // Қазақстан мектебі. №2, 2004.
- 3 Н.Ә.Назарбаев «Қазақстан жолы – 2050:бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» Қазақстан халқына Жолдауы. 03 –ақпан, 2014.
- 4 С.Ұзақбаева. Қазақ халық педагогикасы.- Алматы, 2013.
- 5 Құрастырған І.Есхожин. Шешендік шиырлары.- Алматы, 2003.
- 6 Әл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар. Алматы, 1998.
- 7 Яссауи А. Диуани хикмет. Алматы, 1993.
- 8 Құнанбаев А. Шығармалары. Алматы, 1999.
- 9 Құрастырған Адамбаев Б. Ел аузынан. Алматы, 1989. 45-46 бб.
- 10 Құрастырған Адамбаев Б. Ел аузынан. Алматы, 1989.276 б.
- 11 Сухомлинский В.А. Балаға жүрек жылуы. Алматы, 1986.
- 12 Әуезов М. Абай жолы. Т.1. Алматы, 1997.
- 13 Залесский Б. Қазақ сахарасына саяхат. Алматы, 1991.
- 14 Байтұрсынов А. Оқу құралы. Алматы, 1991.
- 15 Қазақы тыйымдар мен ырымдар. Құрастырған А.Құралұлы. Алматы, 1998.
- 16 Жұмабаев М. Шығармалар жинағы. – Алматы. 2002.
- 17 С.Ғаббасов. Ізгілік әліппесі. Алматы, «Мектеп» -1988.
- 18 Ж. Баласағұн. Құтты білік. – Алматы: Жазушы, - 1996.
- 19 Махмұт Қашқари. Түрік Сөздігі (Диани лұғат-ит-түрік) Ауд. Егеубай А.Қ.– Алматы, – Т. I, II, III. – 1997.
- 20 Түркістан халықаралық энциклопедия // Бас редакторы Нысанбаев Ә. Алматы, 2000.
- 21 Темірбеков А., Балаубаев С. Психология: Оқулық. Алматы, 2009.
- 22 Б.И.Иманбекова, Ф.Т.Саметова. Бастауыш мектепте оқу тәрбие үрдісін ұйымдастыру. Алматы, 2004.
- 23 Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М. Педагогика. - А., 1998.
- 24 Ұзақбаева С. Тамыры терең тәрбие. – Алматы: Білім, 1995.
- 25 Бабаев С. Жаңашыл бағытты біртұтас педагогикалық үдерістің теориялық-технологиялық негіздері. А.,2010.
- 26 Байтұрсынов А. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989.
- 27 Ушинский К.Д. Избранные педагогические сочинения. Т.1. – М., 1997.
- 28Горький М. Избранные произведения в 3-х томах. Т.2. Киев, 1987.
- 29 М. Әуезов Ертегілер. I том. Алматы, 1988.
- 30 Макаренко А.С. Сочинения. Т.5. – М., 1991. – 511 с.

- 31 Әбдікәрімова Т.М., Рахметова С., Қабатаева Б.Т. Ана тіл. Оқыту әдістемесі. Атамұра-1999.
- 32 А.Құлбаева. Ертегілер арқылы жеткіншектерді еңбекке тәрбиелеу// Бастауыш мектеп, №5-2004.
- 33 С.Тоғызбаева. Бастауыш сыныптардағы тәрбиелік істер//Бастауыш мектеп. №8, 2005.
- 34 Сәдірмекова Ж.Б. Жеткіншектерді халықтық педагогика арқылы адамгершілікке тәрбиелеу. Пед. ғыл-ның канд. дисс-ның, автореф-ты. – Алматы, 1994. – 26 б.
- 35 Дайрабаева А.Е. Қазақтың халықтық педагогикасындағы қыздардың адамгершілік тәрбиесі. Пед. ғыл. канд. дисс-сы. – Алматы: 1993. – 173 б.
- 36 Асанова |.О. Қазақ халқының айтыс өнері арқылы оқушыларға адамгершілік – эстетикалық тәрбие беру. Пед. ғыл-ның канд. дисс-ның, автореф-ты. – Алматы, 1994. – 24 б.
- 37 Әбілдина С.Ә. Қазақ этнопедагогикасы материалдарын педагогикалық пәндерді оқытуда пайдалану. Пед. ғыл-ның канд. дисс-ның, автореф-ты. – Алматы, 1999. – 24 б.
- 38 Аманжолова А. Бастауыш сынып оқушыларының адамгершілік-жыныстық тәрбиесінде қазақ этнопедагогикасы материалдарын пайдалануға болашақ мұғалімдерді даярлау. Пед. ғыл-ның канд. дисс-ның, автореф-ты. – Алматы, 2000 – 28 б.
- 39 Урунбасарова Э.А. Развитие теории нравственного воспитания школьников в истории педагогики Казахстана (60-е гг. XIX в. – 90-е гг. XX в.): Дис... д-ра пед. наук. – Алматы, 2001. – 274 с.
- 40 Бейсенбаева А.А. Пәнаралық байланыс негізінде оқушыларға идеялық-адамгершілік тәрбие беру. 1-2 бөлім. – Алматы, 1990. – 157 б.
- 41 Меликова И.А. Развитие теории и практики интернационального воспитания в школах Казахстана /1946-1984/ //На материале внеклассной работы. 13.00.01. Автореф. дис. канд. пед. наук. – Алма-Ата. – 24 с.
- 42 Нурмашева С. Развитие военно-патриотического воспитания старшеклассников в школах Казахстана / 1960-1985/. Автореф. дис. канд. пед. наук. – Алматы, 1993. – 26 с.
- 43 Жумабаева А.С. Нравственно-этические взгляды Магжана Жумабаева: Педагогический аспект. Дисс. ... канд. пед. наук. – Алматы, 2000. – 139 с.
- 44 Қалиев С. Қазақтың халықтық тәлім-тәрбиесінің ғылыми-педагогикалық негіздері: Пед. ғыл-ның д-ры автореф-ты. – Алматы, 1996. – 65 б.
- 45 Верещагина Н. Роль искусства в коммунистическом воспитании. – Л.: Знание, 1964. – 56 с.

- 46 Төлеубекова Р.К. Жоғары сынып оқушыларын жаңа әлеуметтік-мәдени жағдайда адамгершілікке тәрбиелеудің ғылыми-педагогикалық негіздері. Пед. ғыл-ның докторы дисс-сы. – Алматы, 2001. – 311 б.
- 47 Аңламасова Г.А. Мектеп оқушыларын адамгершілік құндылықтар негізінде әлеуметтендіру: Пед. ғыл-ның канд. автореф. - Тараз: 2003. – 27 б.
- 48 Шыныбекова Э.И., Орынбасарова Э.А. Вопросы нравственного воспитания школьников Казахстана. – Алматы: Мектеп. – 126 с.
- 49 Шулянова О.В. Нравственное воспитание младших школьников в современных условиях /На материале Республики Мордовия/: Дисс. ... канд. пед. наук// Ин-тут молодежи. – 2000. – 205 с.
- 50 Макеева С.Г. Духовно-нравственное воспитание младших школьников средствами русского языка как учебного предмета. Дисс. ... доктора пед. наук. Яросл. гос. ун-тет, 2001. – 532 с.
- 51 Кочерукова П.К. Формирование у младших подростков положительного отношения к освоению этикетных норм национальной педагогики. Дисс. ... канд. пед. наук Карачаево-Черкесск. гос. ун-тета, 2002. – 166 с.
- 52 Сандикова Г.М. Формирование духовных основ у детей младшего школьного возраста средствами искусства в общеобразовательной школе: Дисс. ... канд. пед. наук. Казанский. гос. унив-тет, 2000. – 208 с.
- 53 Асадуллаева Ф.Р. Формирование этнокультуры младших школьников средствами родного языка /на примере начальных школ респ. Северного Кавказа/: Дисс. ... канд. пед. наук /Дагестанский. гос. пед. унив-тет/ 2001. – 151 с.
- 54 Колесников Н.П. Педагогические основы формирования индивидуального нравственного сознания младших школьников: Дис ... канд. пед. наук / Самарский госуд. ун-тет (СамГУ). –1999. – 170 с.
- 55 Кулагина А.А. Стимулирование потребности в нравственно-волевом совершенствовании у учащихся начальных классов: Дис ... канд. пед. наук. МПУ. – 2000. – 210 с.
- 56 Каткова О.А. Региональная художественная литература как средство формирования ответственного отношения к природе у учащихся начальной школы: Дис ... канд. пед. наук. – Тюменск. гос. унив-тет. – 2001. – 132 с.
- 57 Талызина Н.Ф. Формирование познавательной деятельности младших школьников: Кн. для учителя. - М.: Просвещение, 1988. – 175 б.
- 58 Гальперин П.Я. Методы обучения и умственное развитие ребенка. - М. Изд-во МГУ, 1985. – 45 с.
- 59 Талызина Н.Ф. Пути и проблемы управления познавательной деятельностью человека // Хрестоматия по возрастной и педагогической

- психологии / Под ред. И.И. Ильясова, В.Я. Ляудис. - М. Изд-во Моск. ун-та, 1981. – С. 269-274.
- 60 Гальперин П.Я. Методы обучения и умственное развитие ребенка. - М. Изд-во МГУ, 1985. – 45 с.
- 61 Талызина Н.Ф. Принципы советской психологии и проблемы психодиагностики познавательной деятельности // Хрестоматия по возрастной и педагогической психологии // Под ред. И.И. Ильясова, В.Я. Ляудис. - М. Изд-во Моск. ун-та, 1981. – С. 285-290.
- 62 Матюхин М.В. Психология младшего школьника. - М.: Педагогика. – 253 с.
- 63 Смаилов С. Оқупроцесінде студенттердің танымдық ынтасын қалыптастыру. Жамбыл – 1994 110 б.
- 64 Rosenfeld G., Wessel K.-F. Zur objektiven Gesetzmäßigkeit aus der Sicht des Verhältnisses von Philosophie und Psychologie. – Deutsche Zeitschrift für Philosophie, 1974, Heft 10.
- 65 Kostler E. Der Einfluß literarischer Gestalten auf die Entwicklung von Idealen im frühen Jugendalter. Dissertation A. Berlin. 1968.
- 66 Қожагелдиева С. Бастауыш сынып оқушыларын адамгершілікке тәрбиелеу жұмысының әдістері мен формаларының психологиялық негіздері. //Қазіргі психология және педагогика ғылымдарының өзекті мәселелері, Ә. Тәжібаевтің 70 жылдығына арналған республикалық ғылыми-теориялық конференция. 2004, – 88-90 б.
- 67 Елеусізова С.М. Қарым-қатынас психологиясы. Көмекші және метод. құрал. - Алматы: Рауан, 1995. – 64 б.
- 68 Мұздыбаев К. Психология ответственности. - Л.: Наука, 1983. – 239 с.
- 69 Зюбин Л.М. Психология воспитания. - М.:Высш. шк., 1991. – 96 с.
- 70 Ерастов Н.Т. Психология общения: Пособие для студентов. – Ярославль: ЯрГУ, 1979. – 96 с.
- 71 Психология сознания и речи. Вып. 3 – Пятигорск, 1976. – 63 с.
- 72 Оботурова И.А. Психология общения: Методические рекомендации. – 2-е изд. перераб. и доп. – Сывтывкар, 1994. – 76 с.
- 73 Жарықбаев Қ.Б., Қалиев С. Қазақ тәлім-тәрбиесі /Қазақ ұлттық педагогикасы мен ұлттық психологиясының тарихы): Оқу құралы. - Алматы: Санат, 1995. – 352 б.
- 74 Психология: Учебник / Под. Ред. А.А. Крылова. - М.: Проспект, 2001. – 584 с.

- 75 Возрастная и педагогическая психология: Учебник для студентов пед. ин-тов // В.В. Давыдов, Т.В. Драгунова, Л.Б. Ительсон и др.; Под ред. А.В. Петровского. 2-е изд., испр. и доп. - М.: Просвещение, 1979. – 228 б.
- 76 Клинберг Л: Проблема теории обучения : Пер. с нем. - М.: Педагогика, 1984. – 256 с.
- 77 Лагнер Х., Цех И. Обучение и воспитание на родном языке как педагогическая задача // Язык – образование и воспитание. Лейпциг Библиографический Институт, 1977//.
- 78 Цех И. Обучение и воспитание на родном языке как принцип обучения // Потсдармер Форшунген, Серия С, № 44. – С. 18-29.
- 79 Ильина Т.А. Предмет педагогики и методы научно-педагогических исследований // Педагогика: Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов // Под общ. ред. Ю.К. Бабанского. - М.: Просвещение, 1983. – 608 с. – С. 7-35.
- 80 Гальперин П.Я., Запорожец А.В., Эльконин Д.Б. Проблемы формирования знаний и умений у школьников и новые методы обучения в школе // Вопросы психологии, 1963, № 5. – С. 21-32.
- 81 Шпанель Д. Язык педагога. – Дюссельдорф; Педагогический Ферлаг Шван, 1971. – 254 с.
- 82 Марьенко И.С. Основы процесса нравственного воспитания школьников. - М.: Педагогика, 1980. – 157 с.
- 83 Қожагелдиева С. Бастауыш сынып оқушыларының адамгершілікке тәрбиеленгендігінің өлшемдері мен көрсеткіштері. // |ЛТ тағылымы, 2004, № 1. – 16-18.
- 84 Қазақстан Республикасының Конституциясы. – Алматы: Жеті жарғы, 2002. – 52 б.
- 85 Президенттің Қазақстан халқына Жолдауы: Елдегі жағдай туралы және 2002 жылғы ішкі және сыртқы саясат туралы // Ж.К. Түйлебаев. – Астана, 2003. т. 6. – 274-296.
- 86 Келімбетов Қ. Мемлекеттік “Білім” бағдарламасы: / Қазақстан Республикасы білім және ғылым қызметкерлерінің съезі қарсаңында. – Егемен Қазақстан. – 2001. 30.01. – 2 б.
- 87 Қазақстан Республикасы білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарттары. Бастауыш білім. – Алматы, Респ. баспа каб., 1998. – 80-92 б.
- 88 Жалпы білім беретін мектептің оқу бағдарламалары. I-IV сыныптар. – Алматы, Респ. баспа каб., 1997. – 334 б.
- 89 Бабанский Ю.К. Проблема повышения эффективности педагогических исследований. – М.: Педагогика, 1982. – 132 с.

- 90 Леднев В.С. Содержание образования: Учеб. Пособие. – М.: Высш. шк., 1989. – 360 с.
- 91 Кузьмина Н.В. Педагог как организатор педагогического воздействия // Основы вузовской педагогики. – Л.: ЛГУ, 1972. – 379 с.
- 92 Гоноболин Ф.Н. Очерки психологии советского учителя / Под ред. М.В. Соколова. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1951. – 156 с.
- 93 Габай Т.В. Учебная деятельность и ее средства. М.: Из-во МГУ, 1987. – 255 с.
- 94 Ковалев А.Г. Психология личности. М.: Педагогика, 1970. – 328 с.
- 95 Опыт системного исследования психики ребенка // Под ред. Н.И. Непомнящей. М.: Педагогика, 1975. – 231 с.
- 96 Каган М.С. Человеческая деятельность / Опыт системного анализа/. - М.: Политиздат, 1974. – 328 с.
- 97 Білім туралы. – Об образовании: Қазақстан Республикасының Заңы. Алматы: “Литера”, 2000. – 96 б.
- 98 Қазақстан Республикасы Жалпы білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарттары. Жалпы бастауыш білім. – Алматы: РОНД, 2002. – 136 б.
- 99 Әдебиеттік оқу бағдарламалары (2-4 сынып). - Алматы: РОНД, 2003. – 16 б.
- 100 Кукушкин В.С. Теория и методика воспитательной работы: Учебное пособие. – Ростов н/Д: Издат. центр “МарТ”, 2002. – 320 с.
- 101 Словарь русского языка. М.: Наука, 1986. – 724 с.
- 102 Мальковская Т.Н. Нравственное воспитание // Педагогика: Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов/ Под ред. Ю.К. Бабанского. - М.: Просвещение, 1983. – С. 399-416.
- 103 Бөлеев Қ. Болашақ мұғалімдерді оқушыларға ұлттық тәрбие беруге кәсіби дайындау. Алматы- “Нұрлы әлем” 2004-304 б.
- 104 Қазақстан Республикасының Конституциясы. - Алматы: Жеті жарғы, 2000. – 114 б.
- 105 Гуманитарлық білімінің тұжырымдамасы жасалуда /ҚазТАГ// Егемен Қазақстан. – 1994. – 9 шілде. – 2 б.
- 106 Архашов М., Шәмшібектегі Ж. Білім беру мекемелерінің өзекті міндеттері мен болашағы / Алматы қаласы білім беру қызметкерлерінің тамыз мәслихаты/ Қазақстан мұғалімі. – 1996. – 11.09. – 2б.
- 107 Қазақстан Республикасында 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы // Білім және ғылым Хабаршысы. 2004. – № 1. – 4-18 б.
- 108 Выготский Л.С. Развитие высших психических функций. – М.: Изд-во Акад. пед. наук, 1960. – 500 с.

- 109 Леонтьев А.Н. Очерк развития психики. – М.: Мысль, 1947. – 354 с.
- 110 Запорожец А.В. Избранные психологические труды: В 2 т. (Под ред. В.В. Давыдова, В.П. Зинченко. - М.: Педагогика, 1986. Т. 1: Психическое развитие ребенка, - 316 с.
- 111 Обучение и развитие /Эксперим. – пед. исследование. Под ред. чл. АПН СССР Л.В. Занкова. - М.: Педагогика, 1975. – 440 с.
- 112 Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. - М.: Педагогика, 1968. – 346 с.
- 113 Қожагелдиева С. Бастауыш сынып оқушыларының адамгершілік сапаларының байқалуын зерттеу. // Білім сапасын ақпараттандырудың жаңа технологиялары, Алматыдағы төртінші халықаралық ғылыми практикалық конференцияның материалдары Алматы-2003 – 94-96 б.

Қосымша 2

Бастауыш сынып оқушыларын адамгершілікке тәрбиелеуге байланысты сауалнама

- Аты жөніңіз _____

Пед өтіліңіз _____

1. Бастауыш сынып оқушыларын тәрбиелеуде адамгершілік тәрбие қаншалықты маңызды екеніне келісесіз бе ?

2. Сіздің оқушыларға адамгершілікті түсіндіру әдіс-тәсіліңіз _____

Мысалдар. 1.Тарихи тұлғалардың адамгершілікке байланысты өмірінен мысалын келтіремін

2. Адамгершілікке байланысты ертегі, әңгімелерден мысал келтіремін.

3. Жақсы-мінез құлық көрсеткенде сыйақы беремін немесе мақтаймын

4. Оқулықтағы әңгімелерді пайдаланамын.

3. Бастауыш сынып оқушыларын адамгершілікке тәрбиелеуде өте маңызды деп факторды маңыздылығы бойынша орналастырыңыз

мектеп дін отбасы ортасы өзіндік мінез

4. Сіздің ойыңызша адамгершілік тәрбие ең жақсы берілетінін маңыздылығымен орналастырыңыз: балабақшада бастауыш сыныпта орта мектепте

5. Адамгершіліктің негізі ретінде ең маңызды құндылықты маңыздылығы бойынша нөмірлеңіз құрмет, әділеттілік, адалдық, жауапкершілік

6. Бастауыш сынып оқушыларын адамгершілікке тәрбиелеуде әдебиеттік оқу пәні тиімді екеніне келісесіз бе?

- Неліктен? _____

7. Әдебиеттік оқу пәнінде оқушылардың адамгершілігін дамытуда ертегі ерекше әсер етеді деп ойлайсыз ба?

8.Ертегінің қай түрі баланың қиялына ерекше әсер етеді деп ойлайсыз? кітап немесе мультфильм

9. Оқушыларыңыз бос уақытында өз бетінше ертегі оқиды ма?

10. Оқулықтағы адамгершілікке ерекше әсер ететін ертегі қайсы деп ойлайсыз?